

ભૂગોળ વિધા.

(માધ્યમિક શાળાઓ માટે)

ભાગ ૧ લો.

(અંગ્રેજી પહેલા પોરબુ માટે)

સ્વી પ્રાસદ દત્તા,

આત્મારામ ભાર્તીરામ દીવાનજી, બી. એ.

પ્રસન્ન એમીર, ૬ થી એન્યુકમનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ-કલકત્તા લાગ-અમદાવાદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કાપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૫૬૮ વર્ગાક

પુસ્તકનું નામ પ્રગતિપિદી-૧

વિષય મૃદુલ : ૫૬૬ : ૨ : ૬

MIDDLE SCHOOL GEOGRAPHY.

Part I.

(For Standard I).

By

A. M. Divanji, B. A.

(Bombay Educational Service).

ભૂગોળ વિદ્યા.

(માધ્યમિક શાળાઓ માટે)

ભાગ ૧ લો.

(અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે)

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

આત્મારામ ભાતીરામ દીવાનજી, બી. એ.,
પરસનલ ઍસીસ્ટન્ટ ટુ ધી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર-ઉત્તર ભાગ

(સર્વ હક કર્તાને સ્વાધીન છે.)

પહેલી આવૃત્તિ.

નકલ ૨,૦૦૦.

સાત એજન્ટ,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ,
નાણાવટ, મુરત.

ઇ. સ. ૧૯૨૩.

કિંમત ૦-૩-૬.

Curriculum of Geography for Standard I.

(a) The World.

Continents, Oceans, the great Lowlands and High-lands.

(b) Portions of the world in outline.

Asia (Boundaries, Coastline, plains and plateaus, mountain and river systems, countries, their capitals and seaports).

(c) India or British possessions in detail.

India in outline as above, together with the administrative divisions, chief towns and places of interest in the Bombay Presidency.

(d) General.

Formation of plains and valleys, springs, rivers, their basins and water partings; climate as affected by height above the sea level; Latitude and Longitude.

(e) Observation work.

Observation of the shadow of a vertical rod at different times of the day.

(f) Practical work.

Drawing the plan of a class room to scale; Reading a similar plan; Approximate measurement of distance by pacing and other simple ways. Representation of land and water by shadow or colouring; Filling in particulars learnt in an outline map of the Bombay Presidency.

પ્રસ્તાવના.

પાંચ વર્ષ થયા માધ્યમિક નિશાળો માટે સરકારે ભૂગોળનાં ધોરણ પસાર કરેલાં છે પણ તે ધોરણને અનુકુળ એક પણ ચોપડી પ્રસિદ્ધ થયેલી નથી. આથી શિક્ષકો અને શિષ્યોને ઘણી અગવડ પડતી. તે દુર કરવાને આ ગ્રંથ કર્તાએ પ્રયાસ કરી અંગ્રેજી પાંચે ધોરણો માટે ભૂગોળ તૈયાર કરી છે અને તે હાલ એકેક ભાગમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વળી યુરોપના મહાન વિગ્રહને લીધે યુરોપ ખંડની ભૂગોળ બદલાઈ ગયેલી છે. ગ્રંથકર્તાએ જે પાંચે ભાગ તૈયાર કરેલા છે તેમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ સુધી જે રાજદ્વારી ફેરફારો થયેલા છે તે સમજાના દાખલ કરેલા છે. આયર્લેન્ડના બે ભાગો થયેલા છે. દક્ષિણનો ભાગ ફ્રી સ્ટેટ ઓફ આયર્લેન્ડ અને ઉત્તરનો ભાગ નોર્થ આયર્લેન્ડ નામે ઓળખાય છે.

આ આવૃત્તિમાં ચિત્રો તથા નકશા આપેલા નથી. બીજી આવૃત્તિમાં નકશા તથા ચિત્રો સુકવાનો ગ્રંથકર્તાનો વિચાર છે.

શિક્ષકો એ ભૂગોળનો વિષય શિક્ષણ આપતી વખતે રસિક કરવા પ્રયાસ કરવો અને તે માટે તેમણે બીજા પુસ્તકોમાંથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવી તૈયાર થઈ ક્લાસમાં જવું. આ પુસ્તકોમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળ દરેક ધોરણને અનુસરતી છે. શિક્ષકે દેશની સ્થિતિનો આધાર કુદરતી કારણો પર છે તે બાબત ઉપર છોકરાઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી શીખવવું અને વિષય શીખવતી વખતે કેટલુંક જ્ઞાન ખાસ નકશામાંથી આપવું.

અમદાવાદ.

તા. ૧૨-૩-૨૩.

}

આ. મો. દીવાનજી.

અમદાવાદ-ધી હાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

ભૂગોળવિદ્યા

ભાગ ૧ લો.

(અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે.)

તમે ચોથા ધોરણમાં ગુજરાતના ખાસ જ્ઞાન સાથે મુંબઈ છલા-
કાની અને હિંદુસ્તાનના સામાન્યની સામાન્ય હકીકત શીખી ગયા છો.
આ ધોરણમાં તમારે પૃથ્વીના વિભાગો, પાણીના વિભાગો વગેરે
શીખવાનું છે.

પૃથ્વીના વિભાગો.*

પૃથ્વીનો ગોઠો શેનો બનેલો છે ? પૃથ્વી ઉપર જમીન અને
પાણી છે. પણ એ જમીન અને પાણી નીચે નક્કર ખડક આવી રહેલા-
છે ને તે પૃથ્વીનું પડ કહેવાય છે. એ પડ કેટલું જાડું છે તે કહી શકાતું
નથી, પણ આસરે દશેક માઈલનું હશે એવું ધારવામાં આવે છે. પૃથ્વીના
પડના ઉપરના ખડક શાના બનેલા છે. તે આપણે જાણી શકીએ છીએ
પણ મધ્યમાં શું છે તે કાંઈ જાણતું નથી. તોપણ એટલુંતો કહી શકાય કે
મધ્ય ભાગ ઘણોજ ગરમ છે અને પોકળ નથી. ખાણો, કુવાઓ,
જવાળામુખી પર્વતો અને ગરમ પાણીના ઝરાથી આપણે જાણીએ છીએ
કે પૃથ્વીની અંદરનો ભાગ ગરમ હોયો જોઈએ. જેમ જેમ કુવા ઉડા
ખોદવામાં આવે છે તેમ તેમ તેનું તળીં વધારે ગરમ લાગે છે. જે
ખાણો એક માઈલથી વધારે ઉડી હોય છે ત્યાં તળીંએ હવા વધારે
ગરમ લાગે છે. ખાણને માટે જેમ જેમ ખડકો ખોદવામાં આવે છે
તેમ તેમ દર પચાસ કે સાઠ યુટે એક અંશ ગરમી વધારે માલમ પડે
છે. તો ૪,૦૦૦ માઈલને છેટે કેટલી ગરમી હશે તેના ખ્યાલ કરી લેવો.

---

* પૃથ્વીનો ગોળો લઘુ શિક્ષણ આપણું.

ત્યાં એટલીતો ગરમી હોવી જોઈએ કે દરેક પદાર્થ વાયુ રૂપમાં હોવે! જોઈએ. જવાળામુખી પર્વત ફાટે છે તે વખતે બતાવી આપે છે કે પૃથ્વીના પેટામાં ઘણીજ ગરમી હોવી જોઈએ, અને તેથીજ અંદરથી ગરમ પ્રવાહી પદાર્થ, દેવતા અને રાખ નીકળે છે. હલકામાં હલકી ચીજ ઉપર રહે છે તેમ અસલ આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી રહેલું હોવું જોઈએ, પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ પૃથ્વી સંક્રાયાતી ગઈ અને કોઈ કોઈ જગાએ ખાડાઓ પડ્યા અને કોઈ કોઈ જગાએ જમીન વધારે ઓછી ઉપસી આવી. આ ખાડાઓ મહાસાગર થયા, ઉપસેલા ભાગો જમીન થઈ અને તેમાંના વધારે ઉપસેલા ભાગો પહાડો બન્યા.

સ્વંદો.

(સાધન પૃથ્વીનો નકશો અને પૃથ્વીનો ગોળો.)

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર નજર કરશો તો માલમ પડશે કે ઘણા ભાગ પર પાણી છે અને થોડા ભાગ પરજ જમીન છે. પૃથ્વીની આખી સપાટીનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭૦ લાખ ચો. માઇલ છે. તેમાં આસરે પોણે ભાગે એટલે ૧,૪૫૦ લાખ ચો. માઇલ જમીન ઉપર પાણી ફરી વળેલું છે અને બાકીના આસરે પા ભાગ પર એટલે ૫૨૦ લાખ ચો. માઇલ ભાગ પર જમીન છે. આટલાંટિક મહાસાગર પર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધને છુટા પાડે છે. પૂર્વ ગોળાર્ધ જીન્ટી દુનિયા* કહેવાય છે અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ નવી દુનિયા કહેવાય છે. આ બે મોટા જમીનના વિશાળ ભાગોની નજીક તેમજ દૂર મહાસાગરમાં નીકળી આવેલા બીજા નાના મોટા બેટા પણ છે. જીન્ટી દુનિયામાં એશિયા, યુરોપ

* ઈ. સ. ૧૪૯૨માં ક્રોલેમ્બસે અમેરિકા ખંડ શોધી કહાડ્યો ત્યાં સુધી લોકોને અમેરિકા ખંડનું જ્ઞાનજ નહોતું. ફક્ત તેઓને એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા ખંડજ જાણીતા હતા તેથી આ ત્રણે ખંડો જીન્ટી દુનિયા નામે જાણખાય છે અને અમેરિકા નવી દુનિયાને નામે જાણખાય છે. (શિક્ષકે ખંડો એટલે શું તે સમજવડું. જમીનના મોટા ભાગોને ખંડો કહે છે તેમ પાણીના મોટા ભાગોને મહાસાગર કહે છે.)

અને આફ્રિકા એવા મોટા ત્રણ ખંડો આવેલા છે. તેમાં યુરોપ અને એશિયાને કેટલાક એક ખંડ પણ કહે છે અને તેને યુરેશિયા કહે છે. એ બંને ખંડોમાં લોકોની ખાશીએત, વનસ્પતી, પ્રાણી વગેરે એક સરખાં છે અને તેથી તેને એકજ ખંડ કેટલાક કહે છે. આફ્રિકા ખંડ હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરેમાં યુરેશિયાથી તદ્દન જુદો પડે છે. જુના વખતમાં એ યુરેશિયાને સુવેઝની નહેર આગળ વળગી રહ્યો હતો તે હવે સુવેઝની નહેરથી તદ્દન છુટો પડી ગયો છે. સુવેઝ આગળ હિંદી મહાસાગર અને આટલાંટિક મહાસાગરનાં પાણી હજારો વર્ષથી છુટાં રહેલાં તે એકઠાં થઈ ગયાં છે. જુની દુનિયાની વાયવ્ય તરફનો ભાગ સમુદ્ર અને પર્વતની હારથી છુટો પડી યુરોપ ખંડને નામે ઓળખાય છે અને બાકીનો ભાગ જેમાં મહાસાગરનાં પાણીની સપાટીથી ઘણીજ ઉચી જમીન આવેલી છે તે એશિયા ખંડ નામે ઓળખાય છે.

નવી દુનિયામાં અમેરિકાના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગ જે એક વખતે પનામાની સંયોગીભૂમિથી જોડાયેલા હતા તે હવે છુટો પડી ગયા છે અને આટલાંટિક અને પાસિફિક મહાસાગરનાં પાણી ત્યાં એકઠાં થઈ ગયાં છે. આ ઉપરાંત હિંદી મહાસાગરની પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગરમાં અનેક નાના મોટા બેટોના સમૂહ આવેલા છે તેને ઓ-શીઆનિઆ કહે છે. તેમાં મોટામાં મોટો બેટ આસ્ટ્રેલિયા હિંદી સામ્રાજ્યથી પણ દોઢી જમીન વાળો છે. દરેક ખંડોના વિસ્તાર આસરે નીચે પ્રમાણે છે.

ક્ષેત્રફળ ચો. મા.

ક્ષેત્રફળ ચો. મા.

લાખમાં.

લાખમાં.

એશિયા.	૧૭૩	ઉત્તર અમેરિકા.	૮૬
યુરોપ.	૩૭	દક્ષિણ અમેરિકા.	૭૦
આફ્રિકા.	૧૧૩	*આસ્ટ્રેલેશિયા.	૩૦

* આસ્ટ્રેલિયા અને તેની આસપાસના નજીકના બેટો ન્યૂઝીલેન્ડ સહિત આસ્ટ્રેલેશિયા કહેવાય છે.

જો વધારે બારીકાથી તપાસીશું તો માલમ પડશે કે વિષુવવૃત્તની ઉત્તરમાં દક્ષિણ કરતાં તેર ગણી જમીન આવેલી છે. વળી જમીનનો ઘણો જથ્થો એકજ ભાગમાં આવેલો છે ને જો તે પ્રમાણે પૃથ્વીના બે ગોળાર્ધ કરીએ તો લગભગ બધા ખંડો એકજ ગોળાર્ધમાં આવે છે. અને લંડન તેના મધ્ય બિંદુ આવે તરીકે છે. આજ કારણને લીધે લંડન દુનિયાના વેપારનું મથક થઈ પડ્યું છે. પાણીવાળા ગોળાર્ધમાં ન્યુઝીલેન્ડ મધ્યબિંદુ પર આવે છે.

આ બધા ખંડોના દક્ષિણ છેડા તરફ દ્વીપકલ્પો આવેલા છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં દક્ષિણે દ્વીપકલ્પો છે. યુરોપની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. આફ્રિકા જાતેજ દક્ષિણમાં દ્વીપકલ્પ છે. એશિયામાં દક્ષિણે હિંદુસ્તાન એ એક મોટો દ્વીપકલ્પ છે.

જુની દુનિયામાં પહાડો ઘણે ભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા છે ને નવી દુનિયામાં ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. પૂર્વ ગોળાર્ધમાં હિમાલય પર્વતની હાર મૂખ્ય છે. તે પશ્ચિમમાં પિરિનીઝથી શરૂ થાય છે અને છેક પૂર્વે પાસિફિક સુધી પહોંચેલી છે. એ પર્વતોની હારોની વચ્ચે કેટલાક ઉચ્ચ પ્રદેશો આવેલા છે. પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં દક્ષિણમાં એંડીઝ પર્વતથી હાર શરૂ થઈ ઉત્તર અમેરિકામાં રોકી પર્વત નામે ઓળખાઈ એશિયાના ઇશિઅન ખુણામાં જાય છે. ત્યાંથી તે હાર એલ્યુશિઅન, ક્યુરાઇલ, જાપાન, લુચુ, ફિલિપાઈન, બોર્નીઆમાં થઈ ન્યુઝીલેન્ડ સુધી જાય છે. આ ખંડો એક વખતે પર્વત હતા અને તે ધરતીકંપ કે કોઈ કારણને લીધે ડુબી ગયા અને આ ખેટો તે પર્વતોના શિખરો છે. આજ કારણને લીધે આ ભાગમાં જ્વાળામુખી પર્વતો ઘણા છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો ખંડોના વચ્ચે અથવા તો પહાડોની હારો વચ્ચે આવેલા છે. યુરોપનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચપ્રદેશ છે. હિમાલયનો ઉત્તરનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને તે દુનીયામાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ (૧૩,૦૦૦ ફૂટ)

---

* દરીઆની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફૂટ કરતાં જો પ્રદેશ વધારે ઉચ્ચ હોય છે તે પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ.

હ્રદ્ય પ્રદેશ છે. કેટલીક વખતે પહાડની તળેટીથી દરીઆ સુધી લાંગેરા જમીનનો નીચો પ્રદેશ હોય છે. ગંગા નદીનું મેદાન એવો પ્રદેશ છે. પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વનો પ્રદેશ હ્રદ્ય પ્રદેશ ને પછી તેનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. ઑડીઝ અને રોડી પર્વતના પૂર્વ ભાગ પણ હ્રદ્ય પ્રદેશ છે અને પછી તેના ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. પશ્ચિમ ઘાટના પશ્ચિમ ભાગ અને સમુદ્ર વચ્ચે નાનો નીચો પ્રદેશ છે.

પાણી.

આગળ કહ્યું છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પ્રથમ પાણી હતું પણ પાછળથી જ્વાળામુખી અથવા બીજા કારણોને લીધે પૃથ્વીના સંકોચાવાથી ઉપલા પડમાં ખાડા પડ્યા અને તેમાં પાણી એકઠું થયું. એ ખાડા મહાસાગર નામે ઓળખાય છે.

મહાસાગર:—પૃથ્વીની સપાટી ઉપર લગભગ ૩ ભાગમાં મહાસાગરનું પાણી છે. તેની વચ્ચે વચ્ચે જમીનના ભાગ આવવાથી તેના પાંચ ભાગ પડેલા છે. એ દરેક પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે. આ મહાસાગરો એક બીજાની સાથે સંધાએલા છે. (એ મોટા મહાસાગરોને જોડનારો નાનો પાણીનો ભાગ સામુદ્રધુની કહેવાય છે. ધુની નદી—સમુદ્રની નદી). કોઈ કોઈ વખત કિનારા તરફ મહાસાગરોના નાના ભાગો જમીનને કિનારે આવેલા હોય છે તે સમુદ્ર અથવા અખાત કહેવાય છે. (સમુદ્રની અણી જમીનમાં ગએલી હોય છે એટલે સમુદ્રનાં પાણીની આબુબાબુ ત્રણ બાબુએ જમીન હોય છે ત્યારે તેને અખાત કહે છે). મહાસાગરો પાંચ છે.

આટ્લાંટિક મહાસાગર:—જુની દુનિયાની પશ્ચિમે અને નવી દુનિયાની પૂર્વે છેક ઉત્તરથી છેક દક્ષિણ સુધી આ મહાસાગર આવેલો છે. તેનો કિનારો ધણે ખાંચાવાળો છે અને પૃથ્વી ઉપરની લગભગ અડધી નદીઓ તેમાં પડે છે.

પાસિફિક મહાસાગર:—પૂર્વ ગોળાર્ધની પૂર્વે અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધની પશ્ચિમે છેક ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આ મહાસાગર આવેલો

છે. એ સાથી મોટા છે. તેની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૨,૦૦૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૮,૦૫૦ માઈલ છે. તે પાા કરોડ ચો. મા. જગ્યા રોકે છે.

હિંદી મહાસાગર:—એશિયાની દક્ષિણે છેક દક્ષિણ મહાસાગર સુધી આ મહાસાગર પથરાયેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ આસરે ૧૧ કરોડ ચો. મા. છે.

ઉત્તર મહાસાગર:—ઉત્તર ધ્રુવ તરફ આવેલો મહાસાગર ઉત્તર મહાસાગર નામે ઓળખાય છે. એમાં બરફ વરસતો ઘણો ભાગ રહે છે, તેટલા માટે એ આગભોટાને એટલે વેપારને ઉપયોગનો નથી.

દક્ષિણ મહાસાગર:—દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ આ મહાસાગર આવેલો છે અને ઉત્તર મહાસાગરની માફક એમાં પણ બરફ રહે છે.

ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પાણી ત્રણગણું છે. જમીનનો મોટો ભાગ ઉત્તર ગોળાર્ધમાં છે ત્યારે પાણીનો મોટો ભાગ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં છે.

સમુદ્રનું પાણી:—સમુદ્રનું પાણી વરસાદના પાણી જેવું ચોક્કસ નથી, અને તેના કરતાં વજનમાં ભારે છે. મહાસાગરના પાણીમાં સેંકડે ડાહ્યા ખાર છે. કાળે કરીને આ ખારનું પ્રમાણ વધવાનો સંભવ છે કારણ કે નદીઓ જેટલો ખાર ઘસડી લાવે છે તે દરીઆમાં પડે છે અને તેથી ખારનું પ્રમાણ વધે છે. (નદીઓના પાણીમાં એટલો થોડો ખાર હોય છે કે પાણી ચાખતાં આપણને માલમ પડતો નથી. પણ એ પાણી જ્યારે ઉકાળીએ છીએ ત્યારે એમાંનો ખાર નીચે ઠરે છે). સમુદ્રનું પાણી વરાળ થઈ ઉડી જાય છે ત્યારે એમાં ખાર જતો નથી પણ ચોખ્ખું પાણી જાય છે. આ પ્રમાણે સમુદ્રમાં ખારનું પ્રમાણ વધતું જવું જોઈએ પણ તે બહુ વધતું નથી તેનું કારણ એ છે કે મહાસાગરમાંના જંતુઓ અને જનાવરો તે ખાર ખાઈ જાય છે. સમુદ્રમાં મળેલા ખારોમાં મોટે ભાગે આપણે ખાઈએ છીએ તે મીઠું છે.

જ્યાં બાષ્પભવન (વરાળ થઈ જવું તે) ઓછું હોય છે ત્યાં ક્ષાર ઓછો માલમ પડે છે અને જ્યાં બાષ્પભવન વધારે હોય છે ત્યાં ક્ષાર વધારે હોય છે. ઔદ્વિક સમુદ્રમાં નદીઓ ક્ષાર લાવે છે, છતાં ઓછા બાષ્પભવનને લીધે તેમાં ક્ષારનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે અને રાતા સમુદ્રમાં વિશેષ બાષ્પભવનને લીધે ક્ષાર વધારે છે.

સમુદ્રનું પાણી ચોડખા પાણી કરતાં વધારે વજનવાળું હોય છે તેથી વહાણોને તરવાનું વિશેષ સુમતતાવાળું થઈ પડવાથી વ્યાપારને અનુકૂળ છે.

મહાસાગરનું તળીંડું:—મહાસાગરનું તળીંડું સપાટ કે એકજ ઢાળવાળું નથી. તે ઉંચાણ, નિચાણ અને ખીણોવાળું છે તેથી મહા-સાગરની ઉંડાઈ બધે સરખી નથી.

ઈંગ્લાંડની આસપાસ તેની ઉંડાઈ લગભગ ૬૦૦ ફુટ પણ નથી. કેટલેક ઠેકાણે કિનારેથી થોડે દૂર જઈએ એટલાગાં દરીઓ ૨-૩ માઈલ ઉંડો થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તે ૫ થી ૫૫ માઈલ પણ ઉંડો હોય છે. જેવી રીતે પૃથ્વી પર ઉંચામાં ઉંચા પહાડની ઉંચાઈ ૫ થી ૫૫ માઈલ છે તેમ મહાસાગરની ઉંડામાં ઉંડો ભાગ ૫-૫૫ માઈલ છે. એની સરાસરી ઉંડાઈ ૩-૩૫ માઈલ ગણાય છે. ન્યુઝિલેન્ડ આગળ પાસિફિક મહાસાગર લગભગ ૫૫ માઈલ ઉંડો છે. જમીનની સપાટી પર જેમ પહાડો, ટેકરાઓ અને ખીણો આવેલાં છે તેમજ મહાસાગરની તળીંડા ઉપર પણ પહાડો, ખીણો વગેરે આવેલાં છે. પાસિફિક મહાસાગરના ટાપુઓ તે પહાડોના શિખરો છે.

મહાસાગરનું ઉષ્ણતામાન:—વિષુવદ્દ ઉપર દરીઆનું પાણી ૮૦ અંશ ગરમ રહે છે. જેમ જેમ ધ્રુવ તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ઉષ્ણતામાન ઘટે છે. પાણીની ગરમીમાં અક્ષાંશને લીધેજ ફેર પડે છે એટલુંજ નહિ પણ ઋતુઓને લીધે પણ ફેર પડે છે. ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધના તેજ અક્ષાંશનું પાણી પાણીના ધણાજ જથ્થાને લીધે-તેમજ ઠંડા પ્રવાહોને લીધે સહેજ ઠંડું રહે છે. ધણામાં ધણું ઉષ્ણતા

માન રાતા સમુદ્રમાં ૯૦ થી ૧૦૦ અંશ રહે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ મહાસાગરનું પાણી તો ઠરીને બરફ બની ગયેલું હોય છે.

એશિયા સ્વંદ.

તમે ખંડોના નામ શીખી ગયા તેમાં એશિયા ખંડ આવેલો છે. તમે ગુજરાતમાં રહો છો. ગુજરાત મુંબઈ ઇલાકાનો ભાગ છે અને મુંબઈ ઇલાકો હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે અને હિંદુસ્તાન દેશ એશિયા ખંડનો એક દેશ છે. માટે ખંડોના નામ શીખ્યા પછી એશિયા ખંડ કેવડો છે તે જોઈશું. ખંડોના ક્ષેત્રફળ પરથી જોયું હશે કે સર્વ ખંડોમાં એશિયા ખંડ મોટો છે અને એ અગત્યનો ખંડ છે કારણકે જ્યારે પૃથ્વીના બીજા ભાગો અજ્ઞાન અવસ્થામાં હતા ત્યારે આ ખંડમાં જ્ઞાન ફેલાયેલું હતું અને મોટાં રાજ્યો હતાં (શિક્ષકે તેનાં નામો આપવા). વળી દુનિયામાં જે મોટા છઠ્ઠા ધર્મો ફેલાયેલા છે તેના સ્થાપનારના જન્મ પણ અહીંજ હતા.

સીમા:—એશિયા ખંડ જુની દુનિયાનો પૂર્વ ભાગ છે અને યુરોપ ખંડથી યુરલ પર્વતને લીધેજ જુદો પડેલો છે. નહિતો બંને ખંડો એકજ છે. આફ્રિકા ખંડ સાથે સૂએઝની સંયોગી ભૂમીથી જોડાયેલો હતો પણ હાલ સૂએઝની નહેરથી જુદો પડ્યો છે. પૂર્વમાં ઉત્તર અમેરિકાથી બેહરીંગની સામુદ્ર ધુનીથી જુદો પડેલો છે અહીં પણ એ ખંડ જોડાયેલો હોવો જોઈએ કારણકે બેહરીંગની સામુદ્રધુનીમાં છાછડું પાણી છે. એની બાજીની બીજી બધી દિશામાં મહાસાગરો આવેલા છે (શિક્ષકે નકશાં પરથી દરેક મહાસાગરનાં નામ શીખવવા).

આ ખંડ વિસ્તારમાં ૧,૭૨,૫૦,૦૦૦ ચો. મા. છે અને પૃથ્વીની

÷ હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ કોન્ફ્યુસીઝમ, મુસલમાની ધર્મ, અને ઝરથોસ્ત્રી ધર્મ. અહીં દરેક ભતની હવા અને દરેક ભતની વનસ્પતિ પણ થાય છે કારણકે વિષુવવૃત્તથી તે છેક ધ્રુવ સુધી એ ખંડ ફેલાયેલો છે તેમજ સ્ત્રીઆની સપાટીથી ૨૫,૦૦૦ ફુટ પણ ઉંચો છે.

જમીનનો કુ ભાગ છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૫,૩૦૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૩૬,૦૦૦ માઇલ છે.

આ ખંડ ૧° ૧૬' અને ૭૭° ૩૭' ઉત્તર અક્ષાંશની વચ્ચે તેમજ ૨૬° ૫' પૂર્વ રેખાંશ અને ૧૬૯° ૪૪' પશ્ચિમ રેખાંશની વચ્ચે આવેલો છે.

કિનારો:—એશિયા ખંડનો કિનારો જોઈએ તેવો વેપારને સુગમતા વાળો નથી. યુરોપ ખંડનો કિનારો એવો છે કે લગભગ દરેક દેશને વેપારની સવડ માટે તે પર બંદરો છે. અને તેથીજ કરીને યુરોપના દરેક દેશમાં વેપાર પુષ્કળ છે અને એશિયા ખંડના કેટલાક ભાગને તો ખીલકુલ સવડજ નથી. ઉત્તર મહાસાગરનો ખરડો લીધે વેપારને કામનાજ નથી. પૂર્વમાં લગભગ બે કિનારા આવેલા છે એક ખંડનો કિનારો ને બીજો ટાપુઓનો કિનારો છે. વચ્ચે બેરિંગ સમુદ્ર ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર, જાપાનનો સમુદ્ર, પીળો સમુદ્ર અને ચિનાઈ સમુદ્ર છે. (શિક્ષકે નકશા ઉપરથી આ સમુદ્ર કોની કોની વચ્ચે આવેલા છે તે શીખવવું.) આ નાના સમુદ્રો અને અખાતોને લીધે આ કિનારા પર વેપાર જોવામાં આવે છે. જાપાન કિનારાને લીધે, તથા અખાતોને લીધેજ વેપારમાં આગળ પડતો ભાગ ધરાવે છે. દક્ષિણ કિનારા પર હિંદી મહાસાગરમાં બે મોટા સમુદ્રો અરબી સમુદ્ર અને બંગાળનો ઉપસાગર આવેલા છે. આ કિનારા પર હિંદી ચીન, હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાન આ ત્રણ મોટા દ્વિપકલ્પ છે.

મેદાનો અને ઉચ્ચપ્રદેશ:—એશિયા ખંડના ઉત્તરના મેદાનો પ્રદેશ (સૈબીરીયા) દરિયાની સપાટીથી લગભગ ૬૦૦ ફુટ નીચો છે અને એ મેદાન જેમ દક્ષિણ તરફ આવતું જાય છે તેમ ઉંચું થતું જાય છે એશિયા ખંડનો લગભગ કુ ભાગ આ મેદાનમાં આવેલો છે. તેમાં ખાસ કરીને કાસ્પીઅન સમુદ્રનો ભાગ નીચો છે. એ મેદાનની દક્ષિણનો ભાગ પહાડોનો અને તેની વચ્ચેના ઉચ્ચ પ્રદેશોનો છે. એની અંદરનો સૌથી ઉંચો ભાગ પામીરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને તે ૧૪,૦૦૦

કુટથી ઉચો છે. એને હિંદુસ્તાનનાં છાપર કહે છે. એશિઆનો લગભગ ૧૬ ભાગ ૧૦,૦૦૦ કુટથી વધારે ઉચો છે. હિમાલયની ઉત્તરે તિબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે અને એ દક્ષિણે ૧૫,૦૦૦ કુટ ઉચો છે. દક્ષિણમાં અરબસ્તાન, ઈરાન અને હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલા છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પ્રદેશ પશ્ચિમ ઘાટથી શરૂ થઈ પૂર્વમાં પૂર્વ ઘાટ તરફ જાય છે. હિંદુસ્તાનના મધ્યમાં માળવા એ એક બીજો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. હિંદુસ્તાનમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ તથા સિંધુ નદીનો એ બે મોટાં મેદાનો છે અને તેમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ ઘણો જ ફળદ્રુપ છે. ચીનમાં યાંગ્સે ક્યાંગ અને હોઆંગહો નદીના પ્રદેશો ફળદ્રુપ છે. હિંદુસ્તાનની ઘાટમાં ઘાડી વસ્તી એ ભાગમાં જોવામાં આવે છે.

પહાડો:—એશિઆ અને યુરોપના પહાડો એકજ પહાડના ભાગ છે. એ હાર યુરોપ ખંડના પશ્ચિમ કિનારાથી શરૂ થઈ એટલે આટલાંટિક મહાસાગરથી શરૂ થઈ પૂર્વે તે છેક પેસિફિક મહાસાગર સુધી પહોંચેલી છે. એશિઆની પશ્ચિમ સરહદ પર યુરલ અને કોકેસસ પર્વત આવેલા છે. યુરોપ ખંડની દક્ષિણમાં આવેલા પહાડોના આ શાંટા છે. કોકેસસ આગળથી એલબુર્જ પહાડ આવે છે તે તેની આગળથી એક શાંટો ઉત્તર તરફ અને બીજો દક્ષિણ તરફ જાય છે. ઉત્તર તરફના પહાડો થ્યાનસન (૨૫,૦૦૦), આલ્પ્સ, યાબ્લોનોઈ અને સ્ટેનોવોઈ પર્વત છે. બેરિંગની સામુદ્રિક સુધી પહોંચે છે. બીજો શાંટો તે હિમાલય, કારાકોરમ અને કચુએનલન (૨૦,૦૦૦) છે, હિમાલયનો શ્રેષ્ઠ પ્રદેશ તરફ વળી છેક દરિયા સુધી પહોંચેલો છે. કોકેસસની પડોશમાં કુર્દિસ્તાનનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે અને તેની પશ્ચિમમાં તૌરસ પર્વત આવેલો છે. હિમાલય પર્વત હિંદુસ્તાનના રક્ષણાર્થે એક મોટા સિપાઈ તરીકે ઉભો છે અને કોઈપણ દુશ્મનને એ માર્ગે થઈ હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરવા દેતો નથી. વળી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરના ઠંડા પવનને આવવા દેતો નથી તેમજ બધો વરસાદ પોતે હિંદુસ્તાનને આપી ગંગા નદીના પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવે છે. એ પર્વત વળી એટલો તો ઉચો છે કે

દરેક કટિબંધની વનસ્પતિ તેના ઉપર થાય છે અને એ પર્વત ઉપરના બરફને લીધેજ સિંધુ અને ગંગા નદીને પુષ્કળ પાણી મળે છે. સિંધમાં વરસાદની તાણુને લીધે સિંધુ નદીનુંજ પાણી નહેરમાં વપરાય છે.

નદીઓ:—નદીઓનો આધાર પહાડો, દરીઆથી અંતર અને મેદાનોના ઢાળ પર રહેલો છે. હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ ઘાટમાંથી જે નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે તે નાની છે અને પાણીનો વેગ તેમાં પુષ્કળ હોય છે કારણકે પશ્ચિમ ઘાટના પશ્ચિમ ભાગથી દરીઓ ધણે જ પાસે છે તેમજ તેના પૂર્વ ભાગ તરફ જે નદીઓ વહે છે તે મોટી છે તે પૂર્વ તરફનો ઢાળ ધીમે ધીમે ઉતરતો બંગાળાના ઉપસાગર તરફ જાય છે. ઐશિઆ ખંડના મધ્ય ભાગમાં પહાડો આવેલા છે અને ત્યાંથી માર્ગો નીચે નીચે ચાર દિશામાં ઉતરતા જાય છે. સૈબિરિઆ તરફ ઢાળ ધ્યાનસન પર્વતથી શરૂ થાય છે એટલે નદીઓ ઓબી, યેનીસી અને લીના તે પર્વત તરફથી નીકળી ઉત્તર મહાસાગરમાં પડે છે. મેદાનોનો બીજો ઢાળ ચીન તરફ પૂર્વ કિનારે છે તેથી આમુર, હો સાંગ હો અને ચાંગસે કિંચાંગ એ ત્રણ નદીઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં પડે છે. દક્ષિણના ઢાળ તરફ ઈરાવદી, બ્રહ્મપુત્રા, ગંગા અને સિંધુ નદી છે. કુર્દિસ્તાના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પાછો દક્ષિણ તરફ છે તેથી ચુકેટિસ અને ટાઈમીસ દક્ષિણમાં વહે છે. જે જે નદીઓના પ્રદેશ છે તે ફળદ્રુપ છે. ફક્ત ઉત્તરના મેદાનમાં અતિશય ટાંઢને લીધે મુખ્ય આગળનાં પાણી શિયાળામાં ફરી જાય છે. આ બધી નદીઓમાં ચાંગસેકચાંગ (૩,૨૦૦ માઇલ) સૌથી વધારે લાંબી છે. તે તિબેટનીના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળે છે અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પડે છે. ચીનમાં આ મોટો જળ માર્ગ છે અને ૨,૦૦૦ માઇલ સુધી એમાં વહાણ ફરી શકે છે. આ નદી પુષ્કળ પીળી માટી ખેંચી લાવે છે અને તેથી નદીતું તળીઉ ઉચું અને ઉચું થતું જાય છે. કેટલીક વખતે શહેરની જમીન ફરતાં આ નદી વધારે ઉચાઈએ વહે છે. તેવી જગ્યા ઉપર શહેરમાં પાણી ન આવે માટે માર્ગ પર મોટા બંધ બાં-

ધેલી હોય છે. ગંગા નદી ૧,૬૦૦ માઇલ લાંબી છે અને એનો પ્રદેશ ૪,૦૦૦૦૦ ચો. મા છે. એ નદી બરફના ડુંગરમાંથી ૧૩,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી નીકળે છે અને તે જગાને ગંગોતરી કહે છે એ તથા બ્રહ્મપુત્રા નદી એટલી બધી માટી ખેંચી લાવે છે કે કલકત્તા આગળ બંદરની તપાસ રાખવાને ખાસ ખાતું રાખવામાં આવેલું છે. સવારે બ્યાં આગળ પાણી હોય છે ત્યાં સાંજે માટીના ડુંગર હોય છે અને તેથી આગળોટાને એ બંદર ઘણુંજ સાચવવું પડે છે.

દેશો.

પશ્ચિમ તુર્કસ્તાન:—આ દેશના એશિયા માઈનોર, આર્મીનિયા અને કુર્દિસ્તાન, મેસોપોટેમિયા અને સિરિયા અને પાલેસ્ટાઈન એવા ભાગો છે. એશિયા માઈનોર તુર્કસ્તાનને તાબે છે. આ દેશની મુખ્ય નિકાસ દ્રાક્ષ, અંજીર, ઘઉં અને વાદળી છે. લોકો તુર્ક, આર્મીનીઅન, કુર્દ, આરબ અને ચાહુદી જાતના છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના (૩,૭૫,૦૦૦) એશિયા માઈનોરમાં મોટામાં મોટું શહેર છે. ખોસપરસ પર સ્કુટરી કાન્સ્ટાનટી નોપલનું પડે છે. અંગોરા મધ્યમાં વેપારનું મથક છે અને ત્યાંના બકરાંના ઉનને માટે પ્રખ્યાત છે.

આર્મીનિયા અને કુર્દિસ્તાન:—યુક્રેતિસ અને તૈબ્રિસ નદીનાં મૂળ આગળનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. આર્મીનીઅન ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે અને યુરોપીઅન શાખાના છે. કુર્દ લોકો મુસલમાની ધર્મ માને છે. અર્જંઝ (૮૦,૦૦૦) આર્મીનિયાની રાજધાની ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. ઇરાનનો કાળા સમુદ્ર પરનો વેપાર આ શહેર મારફતે ચાલે છે. અહીં વાન સરોવર ૫,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું ખારાપાણીનું સરોવર છે.

મેસોપોટેમિયા:—આ શબ્દ ગ્રીક ભાષાનો છે અને તેનો અર્થ નદી વચ્ચેનો મુલક (દોઆબ) થાય છે. આ ધણેજ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે અને અસલનાં મોટાં રાજ્યોની રાજધાનીનાં ખંડોએ અહીં

નેવામાં આવે છે. આ દેશ હાલ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં છે. મોસલ, ખગદાદ અને કરબલા મોટાં ગામો છે. ખગદાદ એક વખતે મુસલમાની ધર્મના ખલીફાઓની રાજધાની હતી. હાલ એ વેપારનું મથક છે. પાસે બાબીલનનાં ખંડિઓરો છે. ખસરા બંદર છે અને કરબલા શિયાહ મુસલમાનોની જાત્રાનું સ્થળ છે.

સિરિયા અને પાલેસ્ટાઇન:—આ દેશ ખ્રિસ્તી લોકોની પવિત્ર ભૂમિ છે કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થાપનાર પ્રભુ ઇસુખ્રિસ્તની આ જન્મભૂમિ છે. એમાં ૫૦ માઇલ લાંબુ અને ૮ માઇલ પહોળું એવું ખારા પાણીનું મૃત્યુ નામનું સરોવર છે. એ સરોવરનું પાણી ધણું જ ખાઈ છે અને તેમાં માછલાં પણ જીવી શકતાં નથી અને મનુષ્ય તર્યા કરે છે. આ સરોવર ભૂમધ્ય સમુદ્રની સપાટી કરતાં ૧૩૮૦ ફુટ નીચું છે. એમાં જૉર્ડન પવિત્ર નદીનાં પાણી પડે છે. સિરિયામાં મોટામાં મોટું શહેર હમાસકસ અને પાલેસ્ટાઇનમાં મુખ્ય શહેર યરૂશાલેમ (જેરુસલમ ૮૦,૦૦૦) ખ્રિસ્તી લોકોનું પવિત્ર સ્થાન છે. અહીં લાર્ડ જસસ કામ્પિટ (ઇસુખ્રિસ્ત) વધસ્તંભે જડાયા હતા. હાલ એ ક્રાન્સના હાથમાં છે.

અરબસ્તાન:—એશિયાઈ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને રાતા સમુદ્રની પૂર્વે આ દેશ આવેલો છે. લોકોની વસ્તી મુસલમાન છે. એમાં વરસાદ ઘણો જ થોડો છે ને એનો મધ્યભાગ રેતીનું રણ છે. મક્કા (૮૦,૦૦૦) મુસલમાનોનું પવિત્ર શહેર છે. ત્યાં તેમના પેગંબર સાહેબ હઝરત મહંમદનો જન્મ ઇ.સ. ૫૭૦માં થયો હતો. મક્કાનો શેરિફ તુર્કસ્તાનના સુલતાનથી હાલ સ્વતંત્ર છે. જિદ્દાહ મક્કાનું બંદર છે. મદીના મક્કાની ઉત્તરે આવેલું છે અને ત્યાં મુસલમાની ધર્મના પેગંબર સાહેબ મકકેથી ગયા તે વર્ષથી મુસલમાન લોકો પોતાનું હીજરી વર્ષ ગણે છે. **બહનબંદર** બ્રિટિશ સંસ્થાન છે.

ઇરાન:—અરબસ્તાનની પૂર્વે આ પ્રદેશ પારસીઓનો પેગંબર સાહેબ ઝરથોસ્તની જન્મભૂમિ છે. આ દેશમાં અસલ પારસીઓની વસ્તી હતી. પણ હાલ શિયાહ મુસલમાનની વસ્તી છે. આ લોકો છટાદાર વાત

કરનારા છે અને રીતભાત તથા સભ્યતા માટે પ્રખ્યાત છે, મુખ્યનિકાસ માતી, શેતરંજી, મેવો અને ઘોડા છે. એની રાજ્યધાની તેહરાન (૨,૮૦,૦૦૦)માં શાહનો મહેલ જોવાલાયક મકાન છે. યુશાયર અને અંદર અખ્યાસ ધરાની અખાત પર અંદર છે.

અફઘાનિસ્તાન:--આ દેશ ધરાની ઉચ્ચ પ્રદેશનો ભાગ છે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાના અહિં ઓછામાં ઓછા ૨૦ માર્ગ છે અને તેમાં ખાઈબર અને બોલોન એ મુખ્ય છે. અહીંના બધા લોકો મુસલમાની ધર્મ માને છે. આ દેશની મુખ્ય નિકાસ મેવો, ઉન, ઢોર, ચામડાં અને ઔષધો છે. મુખ્ય શહેર કાબુલ વેપારનું મથક છે. એ શહેર હેરાત થકી રશિયા જવાના માર્ગ પર છે. ખાઈબર ધાટને રસ્તે પેશાવરથી તે ૨૯૧ માઇલ દૂર છે.

પશ્ચિમી રશિયા:--આ મોટા દેશનું ક્ષેત્રફળ એશિયા ખંડના ૬ ભાગ કરતાં પણ વધારે છે. એમાં ત્રણ મોટા પ્રાંતો છે—સૈબીરિયા, રશિયન તુર્કસ્તાન અને કોકેશિયા.

સૈબીરિયાની હવા ધણીજ ઠંડી છે અને વર્ષનો ધણો ભાગ જમીન પર બરફ રહે છે તેથી વસ્તી ધણીજ આછી છે. એ દેશના દક્ષિણમાં ઘઉં, જવ વગેરે થાય છે. એમાં મોટી રેલ્વે છે તે યુરોપથી શરૂ થઈ છેક પાસિફિકના કિનારા સુધી જાય છે. ઇર્કુટસ્ક મોટું શહેર અંગારા નદી પર આવેલું છે ને ત્યાં રવાનો મુખ્ય વેપાર છે. વ્લેડીવોસ્ટોક (૯૧,૦૦૦) પાસિફિક પર નૌકા એન્યનું સ્થળ છે અને ટ્રાન્સ સૈબીરિયન રેલ્વેનો છેડો છે.

રશિયન તુર્કસ્તાન:--આ પ્રદેશ ધણીજ સુકો છે અને કેટલીક નદીનું પાણી દરીયામાં પહોંચતાં અગાઉ અદસ્ય થઈ જાય છે. લોકો મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર તાર્કંદ (૨,૦૧,૦૦૦) જકસાર્ટિસ નદીપર આવેલું છે. અપુ, બંદુકો અને કાપડ અહીં બને છે. સમરકંદ તૈમુરની રાજધાની હતું.

કોકેશિયા:—આ દેશ સૈબીરિયા કરતાં વધારે સુધરેલો છે. આ દેશ સુખ્યતવે કરીને કેરોસીઅનના કુવા માટે પ્રખ્યાત છે. લોકો ખુબસુરત છે. ટિફલિસ કોકેશિયાની રાજધાની શેતરંજી માટે પ્રખ્યાત છે. ટિફલિસ શહેરનો અર્થ ગરમ શહેર થાય છે અને તે નામ આપવાનું કારણ એ છે કે આબુબાબુ ગંધક મિશ્રિત પાણીના ઝરા છે. આકુ કારિપઅન સસુદ્ર પર કેરોસીનના વેપારનું મથક છે.

ચીન:—આ દેશ આખા યુરોપખંડ કરતાં મોટો છે. આખી પૃથ્વીની જમીનનો ૬૬ ભાગ રોકે છે. એના પાંચ ભાગ છે—શુદ્ધ ચીન મંચુરીયા, મોંગોલિયા, પુર્વ તુર્કસ્તાન અને તિબેટ.

શુદ્ધચીન એ એક પ્રજા સત્તાક રાજ્ય છે. લોકો મંગોલીઅન જાતના પીળી ચામડીના અને બટકા છે. કોન્ફયુસીઅસ નામના ધર્મ શુદ્ધનો સ્થાપેલો ધર્મ લોકો માનેછે. દેશ ઘણે ભાગે ખેતી પર આધાર રાખે છે. પણ ચીનાઈ વાસણ, દેશમી કાપડ, ફટાકા, ચાહ વગેરે માટે પ્રખ્યાત છે. મુખ્ય શહેર પેકિન (૧૦,૦૦,૦૦૦) રેતીના મેદાનમાં આવેલું છે. શહેરના બે ભાગ મંચુ અને ચીનાઈ છે—મંચુમાં ઉમરાવો અને શહેનશાહ ના મહેલો છે. બંને ભાગો કિલેબંધી છે. ટીઅનસિન (૫,૦૦,૦૦) પેકિનનું બંદર છે. શાંગહાઈ મોટામાં મોટું બંદર ચીનના વેપારનું મથક છે.

મંચુરીયા:—મંચુરીયા ખનીજો, કાચલો, સોનું, રુપું અને લોખંડ માટે પ્રખ્યાત છે. દેશ ક્ષણદ્રુપ છે અને મુખ્ય પાક ગળી અને અરીસુ છે. મુકડન રાજધાનીનું નગર સાગના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. પોર્ટઆર્થર રશિયાને ૨૫ વર્ષની શરતે આપ્યું હતું પણ જાપાને ૧૯૦૫માં લઈ લીધું.

મોંગોલિયા:—આ પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે પણ તેમાં રેતીના રણો ઘણાં આવેલાં છે. એમાં પ્રખ્યાત ગોખીનું રણ છે. ઉર્ગા એનું મુખ્ય શહેર છે. મોંગોલિયા તરફના બૌદ્ધધર્મ માનનારા લોકોનું જાત્રાનું સ્થાન આ શહેર છે.

પૂર્વ તુર્કસ્તાન અથવા ચિનાઈ તુર્કસ્તાન:—આ એ પશ્ચિમ રેતીના રણનો પ્રદેશ છે. શિયાળામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય તાપ પડે છે. ચારકંડ મુખ્ય શહેર છે. કાશ્ગર મુસમનો ની જત્રાનું સ્થાન છે અને શાહનામાંમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા રૂસ્તમ અને સોહરાબની જન્મ ભૂમી છે.

તિબેટ:—હિન્દુઓના ઉંચામાં ઉંચો પ્રદેશ હિમાલયની ઉત્તરે આવેલો છે. લોકો મોંગોલિયન જાતના છે પણ બ્રહ્મીને મળતા આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના ગુરુ દલાઈ લામા અહીં રહે છે બૌદ્ધ ધર્મના સાધુઓના મઠ દેશમાં ઘણા છે. મુખ્ય શહેર લાસા બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીનું જત્રાનું સ્થાન છે.

જાપાન:—ઈંગ્લંડને મળતો આ દેશ ચાર મોટા ટાપુનો બનેલો છે. બંને દેશોનાં હવા પાણી સરખાં છે. બંને દેશોની આબુઆબુ દરિઓ ખાંચવાળો છે તે બંને દેશમાં કારખાનાની સવડ છે. જાપાનના લોકો મોંગોલિયન જાતના છે તે મુખ્ય ધર્મ કોનફ્યુસીઅસનો અને બૌદ્ધ છે. જાપાનનો શહેનશાહ મિકાડો કહેવાય છે. ટોકિયો (૨૦,૦૦૦૦,) રાજધાનીનું મથક છે તે શહેરના મધ્ય ભાગમાં શહેનશાહનો મહેલ છે. યાકોહામા ટોકિયોનું બંદર છે.

કોરીઆ:—ઈ. સ. ૧૯૦૫થી જાપાને પોતાના કબજામાં આ દ્વીપકલ્પ લીધો, અને ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં જાપાન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. એનું મુખ્ય શહેર સેઓલ (૧,૫૦,૦૦૦) હાલના નવી દબના શહેરને મળતું આવે છે. શહેરના ભાગોમાં વીજળીથી ચાલતી ટ્રેનો દોડે છે. ચેમુલપો બંદર છે.

હિંદીચીન:—બંગાળના અખાત અને ચીનના સમુદ્ર વચ્ચે જ દેશો આવેલા છે તે હિંદી ચીન નામે ઓળખાય છે. એમાં મુખ્ય સિઆમ, મલાયા દ્વીપકલ્પ અને ચિનાઈ સમુદ્રના કિનારા પર ટાનકીન, અનામ, ફેચ કોચીનચીન અને કંબોજ છે.

સિઆમના રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનની માફક મોસમમાં વરસાદ પડે છે અને ચોખ્ખા એ મુખ્ય પાક છે. લોકો મેંગોલિઅન જાતના બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા છે. મુખ્ય શહેર બ્યાંગકોક એ નામની નદીના મુખ આગળ આવેલું છે. એની લગભગ અડધી વસ્તી નદીમાં વહાણો ઉપર અથવા વહાણો ઉપર વાંસના ઘર બાંધીને રહે છે. ત્યાં પવિત્ર સદેહ હાથી રાજના મહેલમાં રાખવામાં આવે છે.

ફ્રેંચ હિંદી ચીન:--ચિનાઈ સમુદ્ર પર આવેલો આ ભાગ ફ્રેંચ હિંદીચીન નામે ઓળખાય છે. એ મુલક ફ્રાન્સના હાથમાં છે અને એમાં એક ગવર્નર જનરલ રહે છે. તેમાં કોચીનચીન ફ્રેંચ સંસ્થાન છે અને ટોનકિન, અનામ અને કંબોજ સંરક્ષીત સંસ્થાનો છે. એ બધામાં કોચીન ચીન ધણોજ ફળદ્રુપ છે. તેમાં મરી, એલચી, સોપારી, શુદ્ધ અને ચોખ્ખા થાય છે. સેંગોન (૬૫,૦૦૦) કોચીન ચીનનું મુખ્ય શહેર છે. એ બંદર છે. એમાં ચોખ્ખાની મીલો, લાકડાં વહેરવાની મીલો વગેરે છે અને સીંગાપોર અને હોંગકોંગ વચ્ચે એ મોટું બંદર છે હુનોઇ (૧,૩૭,૦૦૦) ટોનકીનનું મુખ્ય શહેર છે. મુખ્ય વેપાર ચોખ્ખાનો છે. તે ઉપરાંત રેશમી કાપડ અને બરત કામ ત્યાં સાઈ બને છે. કંબોજ રેવંચીના શીરા માટે પ્રખ્યાત છે, અને તે ઉપરથી રેવંચીના શીરાનું અંગ્રેજી નામ ગેમ્બોજ પડ્યું છે. અનામના રાજાએ ઈ સ. ૧૮૮૪ માં ફ્રેંચની સત્તા કબ્જા કરી હતી.

મલાયા દ્વીપકલ્પમાં સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટ (સામુદ્રધુની પરનાં સંસ્થાનો) મુખ્ય છે. સિંગાપોર, પિનાંગ, મલાકા અને વેલેસ્લી એ સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટ તરીકે ઓળખાય છે. સિંગાપોર સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટની રાજધાની (૨,૨૮,૦૦૦) વેપારનું મથક છે તે ત્યાંના વેપાર લગભગ રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ નો છે. વસ્તી ચીના, મલાઈ અને હિંદુની છે. વળી એ નૌકા સૈન્યનું સ્થાન છે. આ સંસ્થાન અંગ્રેજ લોકોએ ઈ સ. ૧૮૧૪ માં સ્થાપ્યું હતું. મલાકા એ પણ સંસ્થાન છે અને ત્યાં રબરના ઝાડ હાલ ઉછેરવામાં આવે છે. એ સંસ્થાન ઈ સ. ૧૮૨૫

માં અંગ્રેજ સરકારે ડચ લોકો પાસેથી લીધું હતું. પીનાંમ અથવા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ટાપુ એ એક ક્ષણદુર મુલક છે. તેની મુખ્ય પેદાશ નાળીએર, ચોખા, ખાંડ, મરી અને સોપારી છે અને મુખ્ય શહેર જ્યોર્જટાઉન (૧,૨૫,૦૦૦) ખંદર છે. એ સિવાયનાં બીજાં નાનાં રાજ્યો પણ અંગ્રેજ સરકારના હાથ નીચે છે.

મલય આર્કીપેલેગો:—વિષુવવૃત્તની બે બાજુએ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આ પ્રદેશ આવેલો છે. એમાંના ફિલિપાઈન, બોર્નીઓ, સુમાત્રા અને જાવા ટાપુ એશિયા ખંડના ભાગ હોય એમ લાગે છે કારણકે ત્યાંની વનસ્પતિ અને જનાવરો એશિયાની વનસ્પતિ અને જનાવરોને મળતા છે. સંડા, ન્યુગીની અને મોલુક્કાસની વનસ્પતિ અને જનાવરો ઓસ્ટ્રેલીઆનાને મળતાં આવે છે. કેટલાક આ બધા સમુહને મલયેશિયા કહે છે કારણકે એમાં મલય લોકોની વસ્તી વધારે છે. સુમાત્રા, જાવા, સેલીબીસ અને મોલુક્કસ ડચ લોકોને તાબે છે. સુમાત્રા વિષુવવૃત્ત પર આવેલું છે અને તેમાં અનેક જાતની વનસ્પતિ છે. ચોખા, સેગો, ખાંડ, મરી, રબર વગેરે તેની મુખ્ય પેદાશ છે. જાવા બધાથીજ ધણોજ ઉપયોગી ટાપુ છે કારણકે ધણોજ ક્ષણદુર છે. એમાં બુંદ, ડાંગર, ખાંડ, મરી અને સિકોના પુષ્કળ થાય છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ લોકોનાં મંદિરોનાં ખંડિએરો હળુ આ ટાપુમાં જોવામાં આવે છે. એની રાજધાની બટેવિઆમાં ડચ નવર્નર જનરલ રહે છે. ફિલિપાઈન ટાપુ યુનાઈટેડ સ્ટેટસને તાબે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં યુનાઈટેડ સ્ટેટસે મનીલાનો કબજો સ્પેનના લોકો પાસેથી લીધો ત્યારથી એ ટાપુ યુનાઈટેડ સ્ટેટસના તાબામાં છે. મનિલા (૩,૫૦,૦૦૦) રાજધાની હોવાને ટાપુમાં ચીરટન માટે પ્રખ્યાત છે.

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય.

હિંદુસ્તાન એશિયા ખંડનો દેશ છે એટલે જેમ એશિયાના બધા દેશોની ભૂગોળ શીખ્યા તેમ એની ભૂગોળ પણ શીખવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને આપણે એ દેશમાં રહીએ છીએ તેથી એની

જૂઓળ વધારે બારીકાથી શીખવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાન એશિયા ખંડની દક્ષિણમાં એક મોટા દ્વીપકલ્પ છે એટલુંજ નહિ પણ ચાર હજાર વર્ષ પર એ વિદ્યામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં અને કારીગરીમાં દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. આજ પણ એ દેશ એના જુના સાહિત્ય, જુના વાંધકામ, જુના રીતરિવાજો અને કારીગરીને માટે પ્રખ્યાત છે. લોકો પણ હોંશિયાર છે અને કોઈ પણ સ્થિતિને અનુકુળ થાય છે.

સોમા:—એની ઉત્તરે હંચા હિમાલય પર્વત, કારાકોરમ પર્વત અને હિંદુકુશ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે. આગળ કહ્યું છે તેમ આ પર્વતો હિંદુસ્તાનના મોટા પહોરેગીર છે અને કોઈ પણ દુશ્મનને આ રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવા દેતા નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન, હિંદીનના પહાડી પ્રદેશો અને અરબી સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણે હિંદી-મહાસાગર, અને પૂર્વે ચીન, હિંદીચીન અને બંગાળાનો અખાત છે. (બલુચીસ્તાન અને પ્રહલદેશ હાલ હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યના ભાગો છે.)

કિનારો:—દેશના પ્રમાણમાં કિનારો ઘણોજ થોડો છે અને ઘણાં અખાતો આવેલાં નથી અને તેથી બંદરો પણ થોડાં છે. તે છતાં જ બંદરો છે તેમાં મોટા વેપાર ચાલે છે. પશ્ચિમે, અંભાતનું અખાત અને કર્ચનું અખાત એ બેજ અખાત આવેલા છે. એ કિનારા પર મુંબઈ અને કરાંચી એ બે મોટાં બંદરો છે અને હિંદુસ્તાનના રોષ ખંડ અને બીજા ખંડો સાથેનો મોટો વેપાર એ બંદરેથી ચાલે છે. મુંબઈથી દક્ષિણે છેક મનારના અખાત સુધી વચ્ચે એકે અખાત નથી પણ નાનાં બંદરો છે જ્યાં દેશી વહાણો અને નાની આગબોટો જાય છે. અસલ સુરત અને ભરૂચ પણ નાની આગબોટો આવતી પણ નદીનાં સુખ પુરાઈ જવાથી હાલ વહાણો પણ મહા મુશ્કેલીથી આવે છે. પશ્ચિમ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ મલબાર કિનારા નામે ઓળખાય છે. પૂર્વ કિનારા પર બંગાળાનો ઉપસાગર આવેલો છે અને ત્યાં પણ એવાં અખાતો નથી કે જ્યાં વહાણો અને આગબોટો આવી રહી શકે. તે

છતાં કલકત્તા અને મદ્રાસ મોટાં બંદરો છે. જેવી રીતે મુંબઈના બારામાં આગમોટો સહીસલામત રહી શકે છે તેવી રીતે આ બંદરમાં રંહી શકતી નથી. બ્રહ્મદેશના કિનારા પર માર્તાબાનનો અખાત આવેલો છે અને ત્યાં રંગુન મોટું બંદર છે. એ કિનારા પર વળી નિગ્રેસ નામની ભૂશિર છે. (જમીનની અણી પાણીમાં ગએલી તે ભૂશિર:—જમીનનું માથું કહવાય છે). પૂર્વ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ કેરોમાંડલ નામે ઓળખાય છે. એ કિનારા પર પલમાયરા ભૂશિર ઓરીસાના કિનારા પર આવેલી છે. હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણમાં પાકની સામુદ્રધુની હિંદુસ્તાનને સિલોનથી જુદો પાડે છે. અહીં આવેલી પરવાળાંની ટેકરીઓને લોકો રામનોસેતુ કહે છે. અહીં મનારનો અખાત અને કન્યાકુમારી ભૂશિર છે. હિંદુસ્તાનના કિનારા પર અંદામાન અને નિકોબાર, સિલોન, માલદ્વીપ અને લક્ષદ્વીપ એમ બેટા આવેલા છે. હિંદુસ્તાનના કિનારાપરના પ્રદેશો સપાટ છે પણ સાંકડા છે. તેમાં પૂર્વ કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારાનો સપાટ પ્રદેશ ઘણેજ સાંકડો છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો અને મેદાનો:—હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશો મોટા મેદાનો છે. અરવલ્લી હુંગરથી તે છેક દિલ્હી સુધીનો જળક્ષેપક પ્રદેશ (માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ) સિંધુ નદીના પ્રદેશને ગંગા નદીના પ્રદેશથી છુટો પાડે છે. એ પ્રદેશની દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વત આવેલા છે અને ત્યાંથી દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ શરૂ થાય છે. એ ઉચ્ચ પ્રદેશ (૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ ફુટ)નો ઢાળ પૂર્વ તરફનો છે તેથી એ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી વહેતી બધી નદીઓ પૂર્વે બંગાળના અખાતમાં પડે છે. ગંગા નદીના પ્રદેશમાં દક્ષિણનો પ્રદેશ ઉચો છે તેથી ત્યાંથી નીકળતી નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે. પશ્ચિમ ઘાટની પશ્ચિમે નાની નીચી સાંકડી પટ્ટી કોંકણ નામે ઓળખાય છે અને ત્યાંની નદીઓ અરબી સમુદ્રમાં પડે છે.

પહાડો:—ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત (હિમાલયતઃ હિમનું સ્થાન) એક પહોરેગીર તરીકે ઉભો છે.

આ એક પર્વત નથી પણ સમાંતર પર્વતોની હાર છે એની લંબાઈ ૧૬૦૦ માઈલ છે અને પહોળાઈ ૨૦૦ થી ૬૦૦ માઈલ છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે પણ એનું સૌથી ઉંચું શિખર એવેરસ્ટ ૨૯,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદી એના પર રહેલા બરફના ડુંગરના વહેતા પાણીમાંથી નીકળે છે. સિંધુ પશ્ચિમ તરફ, ગંગા દક્ષિણ તરફ અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે. એનાં બીજાં બે ઉંચા શિખરો ધવલગીરી (૨૬,૮૨૬) અને કાચન ગંગા ૨૮,૧૫૬ ફુટ ઉંચા છે. કૈલાસ શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે.

કારાકોરમ અને હિંદુકુશ એ બે હિમાલયના શંટા કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે. આ બંને પર્વતોના શિખરો પણ ૨૦,૦૦૦ ફુટથી ઉંચા છે. સુલેમાન પર્વત અને હાલા પર્વત જે પણ એક વાંછી લીટીએ ચાલ્યા આવ્યા બંધ છે તે પંખળને અશ્વાનિસ્તાનથી અને સિંધને બલુચિસ્તાનથી જુદા પાડે છે.

પશ્ચિમ ઘાટ:—એ મુંબઈ ખલાકામાં કિનારાથી થોડે દુર ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો છે. એને સહ્યાદ્રિ પણ કહે છે. જેમ હિમાલય ગંગા નદીના પ્રદેશને વરસાદ આપે છે તેમ આ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાને વરસાદ આપે છે. એની પૂર્વમાં વરસાદ ઓછો છે. એનું સૌથી ઉંચું શિખર મહાબળેશ્વર ૪૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે અને ત્યાં ઉનાળામાં મુંબઈ ખલાકાના ગવર્નર સાહેબ રહે છે. જેવી રીતે પશ્ચિમ કિનારે પશ્ચિમ ઘાટ છે તેવો પૂર્વ કિનારે પૂર્વ ઘાટ છે. એ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટ જેટલો ઉંચો નથી તેમજ તેના પર ઘાડી વનસ્પતિ પણ નથી.

આ બે ઘાટની ઉત્તરે સાતપુડા અને વિંધ્યાચળ પશ્ચિમ પૂર્વ આવેલા છે. સાતપુડામાંથી તાપી અને વિંધ્યાચળમાંથી નર્મદા નીકળે છે. આ બંને એક બીજાને સમાંતરે છે અને ખાનદેશ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં આવેલા છે.

આ બે ઘાટની દક્ષિણે નીલગિરિ મ્હેસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલો છે. એનું દોડા બેટા નામનું શિખર ૮,૭૬૦ ફુટ ઉંચું છે. નીલગિરિમાં ઉત્તકામંડ (૭૦૦૦ ફુટ) નામનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. પશ્ચિમે પશ્ચિમ ઘાટ, પૂર્વે પૂર્વ ઘાટ, ઉત્તરે સાતપુડા અને દક્ષિણે નીલગિરિ એ વચ્ચેનો પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. માળવાના જે પ્રદેશ આગળ કહી ગયા છે તેની પડોશમાં અરવલ્લીના ડુંગર છે. ત્યાં આબુ નામે શિખર (૫૦૦૦ ફુટ) શ્રાવકોની જાત્રાનું ધામ અને હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

નદોઓ:—નદીઓનો આધાર પર્વતો અને મેદાનો અને તેના ઢાળો પર રહેલો છે. કુદરતી રીતે પર્વતો પર તરફ પડે છે અને ત્યાંથી નદીઓ નીકળે છે ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત આવેલા છે અને તેમાંથી મોટી ત્રણ નદીઓ સિંધુ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા લગભગ ૧૫૦૦૦ ફુટના ઉંચાઈ એથી નીકળે છે સિંધુનો પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફનો હોવાથી કાશ્મિરમાં વહે છે અને ત્યાંથી જમીનનો ઢાળ દક્ષિણ તરફ હોવાને લીધે કાશ્મીરમાં થઈ પંજાબમાં અને સિંધમાં થઈ અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. ગંગા નદીનો ઢાળ દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે બંગાળના ઉપસાગરમાં અને બ્રહ્મપુત્રાનો મૂળ આગળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે લાંબે સુધી પૂર્વમાં જઈ પછી દક્ષિણ બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે.

સિંધુ નદી (૨૦૦૦ માઈલ) કૈલાસ શિખર નજીકથી (૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ) નીકળી કાશ્મીર, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, પંજાબ અને સિંધમાં થઈને અરબી સમુદ્રને મળે છે. સિંધમાં એનું પાણી નહેરોમાં વાળેલું છે અને એ પાણી વડે ખેતી થાય છે. પંજાબની નદીઓ બીઆસ, જેલમ, ચિનાબ, રાવી અને સતલજ એને મળે છે. સકર આગળ મોટા બંધ બાંધી પાણી સિંધને મોટા જથ્થામાં આપવાની યોજના ચાલી છે. ૮૪૦ માઈલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલે છે.

ગંગા (૧,૫૦૦) નદી ગંગોત્રીના બરફના ડુંગરમાંથી ૧૩,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી નીકળતી દેખાય છે અને હરદ્વાર આગળ મેદાનમાં દાખલ થાય છે હરદ્વારથી ગંગોત્રીનો પ્રદેશ ઘણોજ ઉંચો અને વિકટ છે. હરદ્વારથી કાનપુર સુધી ૪૪૫ માઈલ લાંબી એવી એક નહેર વડે પાણી ખેતીમાં પુરૂં પાડવામાં આવે છે અને તે માટે હરદ્વારમાં મોટો બંધ બાંધેલો છે. કાનપુર આગળ તે નહેર પાછી ગંગા નદીને મળે છે. બંગાળના ઉપસાગરમાં મળતાં પહેલાં બ્રહ્મપુત્રા એને મળે છે. બંને નદી એટલી બધી માટી લાવે છે કે નવી જમીન મુખ આગળ બની જાય છે અને મોટો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ બને છે. તે સુદૂર વન નામે ઓળખાય છે. ગંગાને મળનારી નદીમાં જમના (૮૦૦ માઈલ) સૌથી મોટી છે અને તે અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે. આ સંગમ પર જ્યારે કુંભનો મેળો ભરાય છે. ત્યારે સાત આઠ લાખ માણસ ભેગું થાય છે. ગોમતી અને ગંડકી નામની બીજી બે નાની નદી આગળ ચાલતાં મળે છે. જમના નદીને માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી વહેતી ચંબલ અને ઘેટવા નદી મળે છે.

બ્રહ્મપુત્રા નદી પણ ૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી માન સરોવર પાસેથી નીકળે છે. સિંધુ નદી માન સરોવર આગળથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે. બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયના ભાગમાં સાંપુ નામે ઓળખાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા પછી બ્રહ્મપુત્રા નામે ઓળખાય છે. ગંગા નદીના મુખ આગળ એના બે શાંટા થાય છે. તેમાંનો પશ્ચિમ શાંટો મેઘના નામે ઓળખાય છે. બંગાળના ઉપસાગરમાં એ નદી પડે છે ત્યાં મુખ આગળ એનો પટ ૨૦ માઈલ છે.

વિંધ્યા અને સાતપુડા પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા છે અને તેનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો હોવાને લીધે તેમાંથી નીકળનારી બંને નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. નર્મદા (૮૦૦ માઈલ) અમર કંટક આગળથી નીકળી પશ્ચિમમાં વહે છે. વિંધ્યા પર્વત એને ઘણે ભાગે ઉત્તરમાં આવેલો છે. એ નદીનું મુખ ૧૭ માઈલ પહોળું

છે. ગંગા. જમના અને નર્મદા એ પવિત્ર નદીઓ ગણાય છે. તાપી નર્મદાને સમાંતર છે. એ પણ મધ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી મુંબઈ ઇલાકામાં આવે છે. નર્મદા ભરૂચ આગળ અને તાપી સુરત આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. મુખ આગળ બંને નદીનાં બારાં રેતીથી પુરાઈ ગયેલાં છે તેથી વહાણોને અંદર આવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે બધી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. હિમાલયમાંની નદીઓ મોટી છે અને તેમાં પાણી પણ પુષ્કળ હોય છે કારણ કે વરસાદ ઉપરાંત હિમાલય ઉપર રહેલા બરફમાંથી ઝરણો વહ્યાં જ કરે છે.

મહા નદી (૫૨૦) દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની સીમા છે. અમર કંટક એજ જળક્ષેપક પ્રદેશ છે. અને એક બાજુની નદી પશ્ચિમમાં ને બીજી બાજુની નદી પૂર્વમાં વહે છે. આ નદી મધ્ય પ્રાંતમાંથી નીકળી ઓરિસામાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ગોદાવરી નદી (૯૦૦) દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં મોટામાં મોટી નદી છે. એ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નાશિક પાસેથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ આગળનો પ્રદેશ મોટો છે અને નહેરોવડે એનું પાણી પણ ખેતીના કામમાં લીધામાં આવે છે.

કૃષ્ણા (૮૮૦) નદી પણ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી મહાબલેશ્વર આગળથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એ મુંબઈ ઇલાકામાંથી નીકળી નિઝામના રાજ્યમાં થઈ મદ્રાસ ઇલાકામાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે બેંગલોરની પ્રખ્યાત નહેરો આ નદીના મુખ આગળથી ૪૫ માઈલ પર છે.

કાવેરી (૪૭૦) નદી પણ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળી મ્હૈસુરમાં થઈને બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. મ્હૈસુરમાં નદીમાં બાર બંધ બાંધેલા છે. શ્રીરંગપટ્ટમ અને સિવાસમુદ્રમ એ બે મોટા બેટા નદીમાં છે. સિવાસમુદ્રમ આગળનો ધોધ ૪૬૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે

અને તે ધોધથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કાલરની સોનાની ખાણમાં આ વીજળીથી સાંચા કામ ચાલે છે.

હરાવદી (૧,૦૦૦) નદી બ્રહ્મદેશમાં મુખ્ય નદી છે. હિમાલયના શંટા દક્ષિણ તરફ વળેલા છે તેથી એ નદીનો માર્ગ દક્ષિણ તરફનો છે. દરીઆથી સો માઈલ પર એનો ત્રિકોણ પ્રદેશ શરૂ થાય છે.

રાજ્ય વહિવટ.

હિંદુસ્તાન એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક અંગ છે અને એની દેખરેખ નીચે ઝાહોઝલાલી ભોગવે છે. એ એક દેશ નથી પણ અનેક દેશોનો મળેલો દેશ છે. યુરોપખંડનું રશિયા બાદ કરતાં જોટલું ક્ષેત્રફળ રહે છે તેટલું મોટું ક્ષેત્રફળ હિંદુસ્તાનનું છે. એમાં અનેક જાતના પંથો અને અનેક જાતના લોકો છે. પણ બધાજ આજે પોતાને એક સામ્રાજ્યના અંગ ગણે છે અને અંગ્રેજ ભાષાથી છેક દક્ષિણનો આદમી તે ઉત્તરના આદમી સાથે વાતચીત કરી સમજી શકે છે. ઇંગ્લંડના મહારાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ છે. ઇંગ્લંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યપર દેખરેખ રાખવાને એક પ્રધાન નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય સુબો વાઈસરૉય અને ગવર્નર જનરલ છે. તે અને તેની કારભારી મંડળી રાજ્ય વહિવટ ચલાવે છે. (ગવર્નર જનરલ શહેનશાહનો પ્રતિનિધિ છે તેથી વાઈસરૉય (રાજાનો પ્રતિનિધિ) કહેવાય છે) હિંદી પ્રધાન, વાઈસરૉય અને અંગાણા, મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નર, લશ્કરી ખાતાના વડા, વાઈસરૉય અને ગવર્નરોની કારભારી મંડળીના સલાસદો અને હાઈકોર્ટના જડજેની નીમણુંક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાઈસરૉયની કારભારી મંડળી ૭ સલાસદ, લશ્કરીખાતાના વડા અને વાયસરૉયની બેઠલી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના નવા રીફોર્મ એક્ટની રૂએ નામદાર વાઈસરૉયને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવાને બે સલા છે અને તેને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ કહે છે. કોઈ પણ ખરડો બંને સભામાં પાસ થયા વિના કાયદો થતો નથી. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું કામ લગભગ એસેમ્બલીમાં પાસ

થયલા ખરડા ફરી તપાસવાનું છે અને એ સભામાં બેસનારાની લાયકાત વધારે ઉંચી રાખવામાં આવી છે. એની અંદર કુલ ૬૦ સભાસદ હોય છે અને એ સભામાં વીસથી વધતા સરકારી અમલદાર નીમવામાં આવતા નથી. લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી ૧૪૦ સભાસદની બનેલી છે. એમાં ૧૦૦ ચુંટી કઢાયલા સભાસદો અને ૪૦ સરકારના નીમેલા છે. આ સભા ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કરે છે અને ફરીથી ચુંટાય છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ છે અને તે પોતાની કારભારી મંડળીથી રાજ્ય ચલાવે છે. એના હાથ નીચેના અમલદારો ગુદા ગુદા પ્રાંત પર અમલ ચલાવે છે. મદ્રાસ, મુંબઈ અને બંગાળા ઇલાકામાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે અને તેને મદદ કરવાને ચાર એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલના સભાસદ અને ત્રણ દેશી પ્રધાનો હોય છે. કેટલાક વિષયો જેવાકે મ્યુનિસિપલ કામો, લોકલબોર્ડ કામો, કેળવણીખાતું, આબકારીખાતું, આરોગ્યખાતું વગેરે પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા છે અને તેઓ એ ખાતા આખત ગવર્નર સાહેબને સલાહ આપે છે. અસલની માફક દરેક ગવર્નરને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવાને એક લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલ હોય છે. મુંબઈની કાઉન્સિલમાં સભાસદોની સંખ્યા ૧૧૧, મદ્રાસની કાઉન્સીલમાં ૧૧૮ અને બંગાળાની કાઉન્સીલમાં ૧૨૫ છે. આ ત્રણ ઇલાકા સિવાયના બીજા પ્રાંતો જેવાકે સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ, બિહાર અને ઓરિસા, મધ્યપ્રાંતો, આસામ અને અહ્મદેશ તેના ઉપરી પણ ગવર્નર કહેવાય છે. તેમને પણ મદદ કરવાને એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલ અને લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલ (કારોબારી સભા અને કાયદા બાંધનારી સભા) હોય છે. આ ગવર્નરોની નીમણૂક વાઇસરોય સાહેબની બલામણુ પરથી નામદાર શહેનશાહ કરે છે. દિલ્હી, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન અને નિકોબાર અને બલુચિસ્તાનમાં ચીફ કમિશ્નર રાજ્ય કરે છે. એ ચીફ કમિશ્નરને મદદ કરવા કારભારી મંડળ હોતું નથી. દરેક પ્રાંતના જીલ્લામાં બાગ પાડેલા છે અને તે દરેક ઉપર કલે-

કટર નીમવામાં આવે છે. જીલ્લાઓના સમુહ પાડી દેશના ભાગ કરેલા છે અને એવા દરેક કમિશનરના હાથ નીચે હોય છે. ગુજરાતમાં પાંચ જીલ્લા છે અને તેના ઉપર કમિશનર છે. નવા રીશિર્મ ઍક્ટની રૂએ વાઇસરોય અને ગવર્નરોની એકઝીક્યુટીફ કાઉન્સીલમાં દેશીઓ નીમવામાં આવે છે તેમજ જે પ્રધાનો નીમવામાં આવે છે તે પણ બધાજ દેશી હોય છે.

હિંદુસ્તાનનો ફે ભાગ દેશી રાજાઓના હાથ નીચે છે અને તે બધાની દેખરેખ સરકાર રાખે છે. મોટાં દેશી રાજ્યો જેવાંકે વડોદરા, મહેસુર, નિજામ અને કાશ્મિર એમાં વાઇસરોય તરફથી રેસીડન્ટ રહે છે. તે રાજાઓને સલાહ આપે છે અને દેખરેખ રાખે છે. જે મોટા મોટા રાજ્યોના સમુહ છે જેવાંકે રજપુતાના એજન્સી, મધ્ય હિંદ એજન્સી અને બલુચિસ્તાન એજન્સી, તે પર દેખરેખ રાખવાને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ત્યાં રહે છે. ઇલાકામાં જે નાનાં રાજ્યો હોય છે તેની દેખરેખ રાખવાને ગવર્નર તરફથી એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર રહે છે. જેવી રીતે કે કાઠિઆવાડમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર રહે છે. છેક નાનાં રાજ્યો જેવાં કે ખંભાત, સચીન, વાંસદા, રેવાકાંડા વગેરે તેની દેખરેખ કલેક્ટર રાખે છે અને તે કલેક્ટર પોલીટીકલ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર કહેવાય છે સચીન, વાંસદા અને ધરમપુર સુરતના કલેક્ટરના હાથ નીચે છે. ખંભાત ખેડાના કલેક્ટરના હાથ નીચે છે.

હિંદુસ્તાનનો જે ભાગ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે છે તેમાં પ્રાંતો નીચે પ્રમાણે છે. દિલ્હી, સંયુક્તપ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસા, બંગાળા, આસામ, અહ્મદેશ, પંજાબ, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બલુચિસ્તાન અને અજમેર સિંધુ ગંગા નદીના મેદાનમાં આવેલા છે. મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકા, મદ્રાસ ઇલાકા અને કુર્ગ દક્ષિણમાં આવેલા છે. અંદામાન અને નિકોબાર ખેટા અહ્મદેશ પાસે આવેલા છે.

દિલ્હી પ્રાંત.

દિલ્હી નામનો નાનામાં નાનો નવો પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો (અસલ એ પંજાબ પ્રાંતનો ભાગ હતો)

તેજ વખતે હિંદુસ્તાનની રાજધાની કલકત્તાથી બદલી દિલ્હી ઠરાવવામાં આવી હતી. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫૫૭ ચો. મા. છે અને તેની વસ્તી ૪,૮૬,૭૪૧ છે. એનું મુખ્ય શહેર દિલ્હી (૩,૦૩,૦૦૦) જમના નદીના જમણા કિનારા પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું. આ શહેર અને તેની પાસેની જગા હસ્તિનાપુર જુદે જુદે નામે છેક પાંડવ દૌરવના વખતથી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. હાલનું દિલ્હી મોગલ બાદશાહ શાહજહાનના વખતમાં બંધાએલું કહેવામાં આવે છે. એમાં જુમામસજીદ, મોતીમસજીદ, બાદશાહી મહેલો, કુતુબ મિનાર વગેરે જેવા લાયક મકાનો છે. આગલા દિલ્હી શહેરનાં ખંડેરા આજુ-બાજુ હજુ જેવામાં આવે છે. અહીંની શેતરંજી તથા માટીનાં વાસણુ વખણાય છે. એ પ્રાંતના ઉપરી ચીફ કમીશનર છે. વાઇસરોય સાહેબ ઉનાળા સિવાય વર્ષના બીજા ભાગમાં અહીં રહે છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

આ પ્રાંતનું અસલ નામ વાયવ્ય પ્રાંત હતું પણ જ્યારે ઇ.સ. ૧૯૦૧ માં પંજાબની સરહદ પર નવો વાયવ્ય પ્રાંત કાઢ્યો ત્યારે એનું નામ બદલી આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો રાખ્યું. ઇ.સ. ૧૯૭૭ માં આગ્રા અને અયોધ્યા પ્રાંતને માટે એક સેક્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક કરવામાં આવી ત્યાં સુધી એ બે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા જુદી હતી. હાલ આ પ્રાંતના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર કહે છે.

આ બંને પ્રાંતો કાંપના વિશાળ મેદાન છે. ફક્ત ઉત્તર ભાગ જે તરફ તેરાઈના જંગલ આવેલા છે. તે ભાગનાં હવા પાણી સારાં નથી. દક્ષિણનો મેદાનનો ભાગ ખેતીવાડીને અનુકુળ છે અને લોકોની સુખાકારી તે ભાગમાં સારી છે આજ કારણને લીધે એ ભાગમાં રહેનારા લોકો મજબુત અને કદાવર છે. એમાં હરદ્વાર, બદલીનાથ, કેદારનાથ અને ગંગોત્રી ઉત્તરમાં હિંદુઓનાં જત્રાનાં સ્થળ છે. લોકો હિંદી, ઉર્દૂ અને બિહારી ભાષા બોલે છે. એ દેશમાં મુખ્ય પાક ધઉ, બાજરી, કપાસ, તુવેર, ગળી અને અરીસુ છે.

અલાહાબાદ (૧,૫૬,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. એનું અસલ નામ પ્રયાગ છે. અકબર પાદશાહે એનું નામ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું હતું. બ્યારે શુર કુંભ રાશીમાં જાય છે ત્યારે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે અને ત્યારે પાંચ સાત લાખ સાધુ અહીં ભેગા થાય છે.

બનારસ (વારાણસી) અથવા કાશી (૨,૦૦,૦૦૦) ગંગા નદીના કિનારા પર જનાનું મોટું ધામ છે. અહીં કાશી વિશ્વેશ્વરનું મોટું દેર છે. એ શહેર પીતળના વાસણ માટે ઘણું પ્રખ્યાત છે. હજી કેટલીક સારી સંસ્કૃત પાઠશાળા ત્યાં છે અને બ્રાહ્મણો ત્યાં બણવા જાય છે. હિંદુ યુનીવરસીટીની મોટી પાઠશાળાઓ અહીં છે.

કાનપુર (૨,૧૩,૦૦૦) આ શહેર અનાજના વેપાર, સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડની મીલો તથા ચામડાના સામાનો માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં તંબુ બનાવવાનું એક મોટું કારખાનું છે. મેમોરીઅલ બાગ જોવા લાયક સ્થળ છે.

આગ્રા (૧,૮૬,૦૦૦) જમના નદી પર અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં હિંદુસ્તાનનું રાજનગર હતું. અહીં શાહજહાનનો બંધાવેલો દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ પામેલો **તાજમહાલ** છે. એ રોજનું કામ આરસનું છે અને આજે પણ જાણે હમણાંનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે.

દહેરાદુન (૨૮,૦૦૦) જંગલ ખાતાની કોલેજને માટે પ્રખ્યાત છે. એ ૨૩૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે અને હવા ઘણીજ સારી છે. રેલ્વે ત્યાં સુધી ગયેલી છે.

નૈનીતાલ કમાઉન પ્રાંતમાં દરીઆની સપાટીથી ૬,૫૦૦ ફુટ ઉંચું એક સુંદર સરોવર પર આવેલું છે. ઉનાળામાં આ પ્રાંતનો ગવર્નર અહીં રહે છે.

ફરૂકી હરદ્વાર પાસે ઇજનેરી ખાતાની કોલેજ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

અલિગઢ (૬૫,૦૦૦) આગ્રાની ઉત્તરે મુસલમાની મોટી કોલેજ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મથુરા (૬૦,૦૦૦) આગ્રા પાસે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જન્મ-ભૂમિને લીધે પવિત્ર ગણાય છે. મથુરા પાસે આવેલું વૃંદાવન (તુળસીનું વન) એ પણ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે.

અરેલી (૧,૨૭,૦૦૦) રાહિલખંડમાં મોટું શહેર છે. અરધાનોની રાહીલા નામની જાતે એ ભાગ જીતી લઈ તેમાં વાસ કર્યો હતો.

અખનૌ (૨,૪૪,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગોમતી પર આવેલું છે. એ દેશ ઈ. સ. ની બારમી સદીથી ૧૯ મી સુધી મુસલમાનોના હાથમાં હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું હતું.

મોરાદાબાદ (૮૩,૦૦૦) મોટું શહેર રામગંગા પર આવેલું છે. પીતળના કલાઇ દીધેલા વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે.

મસુરી હવા ખાવાનું સ્થળ નૈનીતાલની ઉત્તરે આવેલું છે.

ઓંસી (૫૬,૦૦૦) મોટું રેલ્વે જંકશન છે, ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં જ્વાલીઅરનો કિલ્લો આપી અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકાર પાસેથી આ શહેર લીધું હતું.

દેશી રાજ્યો:—રામપુર નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રાહીલખંડમાં આવેલું છે. એનું મુખ્ય શહેર રામપુર ખેસ, દુપટ્ટા અને ચાદરને માટે વખણાય છે. બનારસ નામનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૧૧માં જે ભાગ બનારસના બાદશાહી કુટુંબ પાસે હતો તેનું બનાવવામાં આવ્યું છે. શહેર એ રાજ્યનો ભાગ નથી. ગઢવાલનો રાજા રજપુત છે. એ રાજ્ય છેક હિમાલયમાં આવેલું છે અને તેનું મુખ્ય શહેર તરી છે.

બહાર અને ઓરિસા.

સંયુક્ત પાંતોની પૂર્વે આવેલો આ પ્રાંત બહાર, ઓરિસા અને છાટાઉદેપુરનો બનેલો છે. અસલ એ ત્રણે બંગાળા ધ્વજાકાના ભાગ ગણાતા હતા પણ ઈ. સ. ૧૯૧૧માં એ ત્રણને બંગાળાથી છુટા પાડી નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. બહાર જળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરિ-

સાનો મહા નદીનો ભાગ પણ રળકુપ છે, પણ છોટા ઉદેપુરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ડુંગરોનો ભાગ છે. બહારનામ વિહાર (મઠ) પરથી પડયું છે. એ નામ બતાવે છે કે એક વખતે અહીં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયેલો હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જે મગધનું રાજ્ય લખેલું છે તે આ બહાર પ્રાંત છે. મુખ્ય પાક ચોખા, ગળી અને અપ્પીણ છે. હાલ એ પ્રાંત પર પણ ગવર્નર અમલ ચલાવે છે, અને અહીંનો પહેલો ગવર્નર લૉર્ડ સિંહા દેશી હતો.

પટણા (૧,૨૦,૦૦૦) શહેર શોણ, ગોઆ અને ગંડકી નદીના સંગમ પર આવેલું છે. મગધ દેશની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે આ શહેર છે.

દરભંગા (૬૨,૦૦૦) મોટું શહેર તેલીખીઆં, ધી અને સાગના લાકડાના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં દરભંગાના મહારાજની મોટી જમીન (૨૪૦૦ ચો. મા.) આવેલી છે.

ગયા (૬૮,૦૦૦) જત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઇલ પર આવેલું છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે. અહીં પીપળાના ઝાડ નીચે શ્રી ગૌતમચુદ્ધને ગ્વાન થયું હતું.

કટક (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર છે એ કલકર્તાથી મદ્રાસ જવાની રેલ્વે પર છે.

પુરી (૪૯, ૦૦૦) પૂર્વ કિનારા પર કટકની દક્ષિણે ૫૩ માઇલ પર શ્રી જગન્નાથજીની જત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે. ઓરીસાના લોકો ઉર્વ ભાષા બોલે છે અને બિહારીથી જુદા પડે છે. નહેરોને લીધે એ પ્રાંતમાં ખેતી સારી છે.

રાંચી (૨૬,૦૦૦) છોટા ઉદેપુરના ઉચ્ચ પ્રદેશનું મુખ્ય શહેર છે. એ પ્રાંતમાં સંતાલ અને ગોંડની વસ્તી છે. એ આખો પ્રાંત કોલસાની ખાણો માટે પ્રસિદ્ધ છે રાંચી ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવવાને લીધે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

સાકચી (જમશેદપુર) આગળ તાતાનું પ્રસિદ્ધ જંગી લોહાનું

કારખાતું છે. આ પ્રદેશમાં આવેલું શિખર પારસનાથ (૪,૫૦૦ ફુટ) જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે.

બંગાળા ઇલાકો.

બહારની પૂર્વે આ ઇલાકો આવેલો છે. ઇ.સ. ૧૯૦૫ માં આ પ્રાંતના પંદર જિલ્લા લઈ આસામમાં ઉમેરી તેનો પૂર્વ બંધાળા અને આસામ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો પણ ઇ.સ. ૧૯૧૧ થી તે પંદર જિલ્લા પાછા બંગાળામાં ઉમેરી તેનો બંગાળા ઇલાકો બનાવ્યો અને બહાર, ઝોરીસા અને છોટા ઉદેપુરનો જુદો પ્રાંત બનાવ્યો. આખા હિંદુસ્તાનમાં આ ઘાડી વસ્તીવાળા (૪,૭૫,૦૯૦૦૦૦) મુલક છે. ગંગા નદીના મુખ આગળ સુંદર વન નામનું જંગલ છે અને તેમાંની સુંદર નામની વનસ્પતિ પરથી તેનું નામ પડ્યું છે. આ દેશનો મુખ્ય પાક સણ, ચોખા, તેલીબીયાં અને ખનિજ કોલસા છે. દુનિયામાં વધારેમાં વધારે સણ અહીં થાય છે. જેમ મુંબઈ ઇલામાં કાપડની મીલો છે તેમ અહીં ઠામ ઠામ સણની મીલો છે. આ પ્રદેશ દરિયા કનારા પર હોવાને લીધે ભેજવાળો છે.

કલકત્તા (૧૨,૬૩,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની હુગલી નદી પર છે અને દરીઆથી ૮૬ માઈલને અંતરે છે. એને “ મહેલોનું ” શહેર પણ કહે છે. હુગલીના જમણા કિનારા પર આવેલું હૈદરા પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં અંગ્રેજ લોકોએ જ્યારે પોતાનું સંસ્થાન અહીં સ્થાપ્યું ત્યારે એ પણ મુંબઈની માફક નાનું ગામકું હતું. શહેર મોટા વેપારનું સ્થળ છે ને અહીં સણની મીલો છે. આ બંદરેથી સણ ચામડાં અરીણ, ચોખા અને ગળી બહાર દેશ જાય છે.

નધ્યા જુના વખતમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ બંગાળા જીત્યો ત્યાં સુધી એ બંગાળાની રાજધાની હતું. બંગાળાના વૈખવોનો મોટા ગુરૂ ચૈતન્યની અ જન્મભૂમિ છે.

પ્લાસી કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લોર્ડ ક્લાઇવે મોટી જીત મેળવી અંગાળાનો કબજો લીધો.

ઢાકા (૧,૧૭,૦૦૦) બ્રહ્મપુત્રાના કાંટા પર આવેલું શહેર છે. એ પૂર્વ અંગાળા પ્રાંતની રાજધાની હતી. એ શહેર જુના વખતથી મલ-મલને માટે પ્રખ્યાત છે. અસલ નવાબોનો વખતમાં નવાબોની રાજધાની હતી.

ચિન્મુરા વલંદાને તામે હતું. તે ઈ.સ. ૧૮૫૫ થી અંગ્રેજ સરકારને તામે છે.

શ્રીરામપુર (૪૫૦૦૦) એક વખતે ડેનમાર્કને તામે હતું. શહેરમાં મિલો છે અને શહેર રેશમી અને સુતરાઉ કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

ચિતાગોંગ પૂર્વ અંગાળાનું બંદર છે.

ચંદ્રનગર ચિન્મુરાની દક્ષિણે હજુ ક્રાન્સને તામે છે.

દાઈલીંગ છેક ઉત્તરે સિક્કિમ પાસે હવા ખાવાનું સ્થાન ૭૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે. અંગાળાના ગવર્નર ઉનાળામાં ત્યાં મુકામ રાખે છે. એની આજુબાજુ આવેલા કુંગરોના ઢાળ પર ચા પુષ્કળ થાય છે.

બનકુરા અને રાણી ગજ કોલસાની ખાણને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

દેશી રાજ્યો.

અંગાળામાં ઉત્તરમાં કુચબિહારનું અને પૂર્વમાં ટિપેરાનું એવા એ નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. કોચ નામના લોકોએ પહેલું રાજ્ય જીત્યું હતું તેથી તે કુચબિહાર નામે ઓળખાય છે. તેની મુખ્ય નિકાસ સણ, તમાકુ અને સાગ છે. સિક્કિમનું નાનું રાજ્ય નેપાળની પૂર્વે આવેલું છે અને ટિબેટના રસ્તા પર હોવાને લીધે અગત્યનું રાજ્ય છે.

આસામ.

આસામ નાના પ્રાંત પર પણ ગવર્નર અધિકારી છે. ઈ.સ. ૧૮૭૪ માં અંગાળાનો કેટલોક ભાગ લઈ આસામનો નવો પ્રાંત

બનાવવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ઇ.સ. ૧૮૦૫ માં બંગાળના પંદર જિલ્લા આસામમાં ઉમેરી પૂર્વ બંગાળા અને આસામનો જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં નામદાર શહેનશાહે દિલ્હીમાં દુરબાર ભર્યો ત્યારે આસામને પૂર્વ બંગાળાથી છુટો પાડી ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મુક્યાનું જાહેર કર્યું હતું. ઇસ. ૧૯૧૯ ના નવા રીફોર્મ એક્ટની રૂએ ત્યાં હાલ ગવર્નર મુખ્ય અધિકારી છે.

આ પ્રદેશ ડુંગરનો અને પુષ્કળ વરસાદનો છે. આસામ ચાના બગીચાને માટે પ્રસિદ્ધ છે અને એ બગીચાનો વિસ્તાર ૩,૫૫,૦૦૦ એકર છે. બીજા પાકો ચોખા, સણ, લાખ, રાય અને રબર છે. કેટલાક ભાગમાંથી કેરોસીન તેલ પણ નીકળે છે. અહીં માત્ર બેજ ઋતુ છે-શિયાળો અને ચોમાસું. અહીં જેટલો વરસાદ આખી દુનિયામાં બીજા કોઈ પણ જગ્યાએ પડતો નથી. ચેરાપુંજ ખાસીઆ ડુંગર પર ૪,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. ત્યાં સરાસરી વરસાદ ૫૦૦ ઇંચ છે અને એક વખતે ૯૦૦ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો. અહીંના ડુંગરમાંથી કોલસા પણ નીકળે છે અને તે બંગાળામાં મોકલવામાં આવે છે. સિલહટ્ટ (૧૪,૦૦૦) આસામનું મુખ્ય શહેર છે. શીલાંગ ખાસીઆ ડુંગર પર ગવર્નરનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ગોહત્તી કામ રૂપ દેશની રાજધાની હતી ને હાલ વેપારનું મથક છે. કાચાર ચાના બગીચા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રાંતમાં મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. રાજ્ય ક્ષણરૂપ છે અને મુખ્ય પાક ચોખા છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ટકું, રેશમ, મીણ, ચા, હાથીદાંત અને રબર છે.

બ્રહ્મદેશ.

અહીં લોકોનો દેશ જોકે હિંદુસ્તાનનો ભાગ નથી પણ હિંદના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. લોકોના રીત રીવાજો વગેરે હિંદુસ્તાનના લોકોથી તદ્દન જુદા પડે છે. આ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ચીર

કમિશનરની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવ્યો હતો અને ઇ.સ. ૧૮૮૭ થી એના ઉપરી તરીકે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર હતા. ઇ.સ. ૧૯૨૨ થી એના ઉપરી તરીકે ગવર્નર છે. આ એક મોટા પ્રાંત મુંબઈ પ્રલાકાથી સવા ગણો છે. ઇ.સ. ૧૮૨૬ માં પહેલા અહીં વિગ્રહને અંતે આરાકાન અને ટિનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ.સ. ૧૮૫૨ માં બીજો વિગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે પેગુ પ્રાંત ખાલસા કર-કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારથી એ ત્રણ પ્રાંતો બ્રિટિશ અહમદેશને નામે નામે ઝોળખાવા લાગ્યા. ઇ.સ. ૧૮૮૬ માં ત્રીજા અહીં વિગ્રહને અંતે સ્વતંત્ર અહમદેશ અને શાન સંસ્થાન બ્રિટિશ મુલકમાં ભેડી દેવામાં આવ્યાં છે.

આ દેશમાં પહાડો એક બીજાને સમાંતર ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે અને વચ્ચે બીજાનો પ્રદેશ ણદ્રુપ છે. વરસાદ અને તાપને લીધે પહાડો પર ઘાટું જંગલ છે અને ઇમારતી લાકડું જંગલમાં થાય છે. ખેતીનો મુખ્ય પાક ચોખ્ખા છે અને હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ વખતે એ રંગુનના ચોખ્ખા હજારોની જીંદગી બચાવે છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મોંગોલિઅન જાતનો છે અને લોકો બૌદ્ધધર્મ પાળે છે. બૌદ્ધધર્મના ગુરુઓ શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે અને કેળવણી આપે છે તેથી લાંના સ્ત્રી અને પુરુષમાં કેળવણી પામેલાની મંખ્યા વધારે છે. એ દેશમાં મુખ્ય નદી ઇરાવદી, સીતાંગ અને સાલવીન છે. ઇરાવદીના મુખ્ય આગળ વિશાળ ચગાનો પ્રદેશ છે. માંડલેની ઉત્તરના ડુંગરમાં માણિકની ખાણો છે. ઇરાવદી પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વળી એજ નદીની ખીણમાં કેરોસીન તેજ પુષ્કળ નીકળે છે. જમીનમાં કુવા ખોદવામાં આવે છે, અને પાણીની માફક તેમાંથી તેજ બહાર કાઢવામાં આવે છે. ટિનાસરીમમાંથી કલકત્તે પુષ્કળ નીકળે છે.

રંગુન (૩,૪૦,૦૦૦) અહમદેશનું મુખ્ય શહેર રંગુન નદી ૪૨ દરીઆથી ૨૧ માઈલ પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ મોટું બંદર ગણાય છે. અહીંથી સાગ અને ચોખ્ખા પુષ્કળ ચઢે છે.

માંડલે (૧,૪૬,૦૦૦) ઇ.સ. ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજની રાજધાની હતી. એ શહેર ધરાવદીના કિનારા પર રંગુનથી ૮૬૩ માઇલને અંતરે આવેલું છે.

આકિઆબ આરાકાનનું અને મુલમૈન ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે. મુલમૈન ઉપરથી ત્યાંનું સાગ મોલમીન કેહવાય છે. એ સાગ ઘણુંજ સફાઇ વાળું અને ગાંઠા વગરનું છે અને તેથી એના પર ખોલીશ સાફ થાય છે. બારી બારણાં માટે ખાસ આજ સાગ વપરાય છે.

બાસીન શહેર બાસીન નદીની બંને બાજુ પર દરીઆથી ૮૦ માઇલ પર આવેલું છે. અહીં સુધી મોટી આગબોટો આવે છે.

અંદામાન અને નિકોબાર.

આ બંને ટાપુઓ નાના ટાપુઓના સમુહ છે. એ એક ચીફ કમીશનરની દેખરેખ નીચે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદીઓને અંદામાનમાં રાખવામાં આવે છે. એ વર્ષ ઉપર ત્યાં કેદીઓને ન મોકલવા એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું પણ હવે પાછા ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર પોર્ટબ્લેર છે. અહીં લૉર્ડ મેયો નામના ગવર્નર જનરલને ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં કેઠી કેદીએ મારી નાખ્યા હતા. ત્યાંના અસલ વતનીઓ તદ્દનજ જંગલી અવસ્થામાં છે. ટાપુની મુખ્ય નિકાસ સાગ અને વાંસ છે.

નિકોબાર નાના ૨૦ ટાપુનો સમુહ છે. ત્યાં નાળીએરી પુષ્કળ છે અને તેથી વેપાર કેપરાં અને કાથાના દોરડાનો છે. આ ટાપુ પહેલાં ડેન્માર્કને તાબે હતા પણ ઇ. સ. ૧૮૬૯ થી અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

મદ્રાસ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત છે. જુના વખતમાં આ ઇલાકામાં ઘણાં દેશી રાજ્યો હતાં. તેલુગુ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં તૈલંગણનું રાજ્ય, તામીલ ભાષાવાળા ઉત્તર ભાગમાં ચૌલ અને દક્ષિણમાં પાંડયનું રાજ્ય, કાનડી ભાષાવાળા પ્રદે-

શ્રામાં વિજયનગરનું રાજ્ય અને મલયાલમ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં ચેરાનું રાજ્ય હતું.

હાલ એના ઉત્તર સરકાર, કર્ણાટક અને મલબાર એવા ત્રણ વિભાગ છે અને એ ભાગો અંગ્રેજ સરકારને કકડે કકડે મળ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં કર્નલ ક્લાઈવે ફ્રેન્ચ પાસેથી ઉત્તર સરકાર લીધો. સેલમ, મલબાર અને મદુરા ટીપુ સાથેના પહેલા વિગ્રહને અંતે ઈ. સ. ૧૭૯૨ માં મળ્યા. કર્ણાટકના બેદ્દારી અને કડપા નિઝામ પાસેથી ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં મળ્યાં. લૉર્ડ વેલેસલીએ કર્ણાટક, કાનડા, કોઈમટુર અને તંજાવર ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં લીધા.

આ ઇલાકાની ત્રણ બાજુએ દરીઓ છે પણ એક પણ સાફું બંદર નથી. મદ્રાસનું બંદર છે પણ તે કૃત્રિમ છે અને તદનજ ખુલ્લું છે. એ ખુલ્લું હોવાને લીધે યુરોપના મહાન વિગ્રહ વખતે જર્મન આગબોટ એમડન બારામાં તુકસાન કરી ગઈ હતી.

વિષુવવૃત્તની પાસે હોવાને લીધે આ ઇલાકાની હવા ગરમ છે પણ દરીઓ નજીક હોવાથી અતિશય ગરમી કે ઠંડી જોવામાં આવતી નથી. લોકો ડ્રાવીડ શાખાના છે એટલે કે આર્યો આવી હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા તે અગાઉના છે. એ લોકોનો રંગ શામળો છે અને તદનજ જુદા પડે છે. અહીંની ખેતીની પેદાશ ચોખા, તમાકુ, શેરડી, રૂ અને ગરમ મસાલો છે. પશ્ચિમ ઘાટ પર અને નીલગિરિ પર ચા, બુંદ અને સિકોના થાય છે. પરદેસનો વેપાર કોકોનાડ (ગોદાવરીના મુખ આગળ), મદ્રાસ, તુતિકોરીન, કોચીન અને કલ્લીકટ વગેરે બંદરો મારફત ચાલે છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે.

મદ્રાસ (૫,૨૩,૦૦૦) ઇલાકાની રાજધાની કોરોમાંદળ કિનારા પર આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૬૩૯ માં એ સહેર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. શહેર ચોખ્ખું છે અને ભરતી વખતે ગટરોમાં પાણી ફરી જવાથી સાફ થઈ જાય છે શહેરમાં રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ બને છે અને રૂપાનું નક્સી કામ સાફ થાય છે. મુખ્ય નિકાસ બુંદ રૂ, ચોખા, ગળી, ગરમ મસાલો, ચા અને તંબાકુ છે.

ત્રિચિનાપોલી (૧,૨૦,૦૦૦) કાવેરી પર લક્ષ્મી ડામથી છે. ખીડી અને જવાહીરના દાગીના માટે આ શહેર પ્રસિદ્ધ છે. આ ધર્ણ જીનું શહેર છે અને ચોલારાજ્યની રાજધાની હતું.

ઉત્તાકાંઠ નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ૭૫૦૦ ફૂટની ઉંચાઈએ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે. અહીં જે માણસને હડખાયું કુતરું કરડ્યું હોય તેની સારવાર કરવાને ઔષધશાળા છે.

તંજાવર (૫૭,૫૦૦) શહેર તથા તેજ નામનો પ્રદેશ શિવા. જીના ભાષ્યે જાણીતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં લોર્ડ વેલેસલીએ એ મુલક બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો હતો. અહીંની ગાનારીઓ હિંદુ-સ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે ને દરેક મોટા તમાશા વખતે તેનો નાચ રાખવામાં આવે છે.

કીરંગમ (૨૩,૦૦૦) કાવેરીના એક ટાપુ પર વિષ્ણુના વિશાળ સુંદર દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે અને રામાનુજ સંપ્રદાયવાળાની જત્રાનું મુખ્ય સ્થાન છે.

મદુરા (૧,૩૯,૦૦૦) જીના કાળમાં બનેલાં મહાદેવનાં વિશાળ દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. આગળ આ શહેર પાંડ્યની રાજધાની હતું.

માંગલોર (૪૦,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર બંદર છે. આ શહેર પરથી વિલાયતી નળીઆં માંગલોરી કહેવાય છે, કારણ કે તે અહીં બને છે. શહેરમાં સારા હાવખાના છે. જુંદ, ખારી માછલી વગેરે પરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

કેલિકટ (૮૨,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વારકો ડી ગામા પહેલો ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં ઉતર્યો હતો.

મહલીપટ્ટણ (૪૦,૦૦૦) કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ બંદર છે. મદ્રાસની પહેલાં અહીં અંગ્રેજોની કાઠી હતી.

આ છલાકાને લગતાં બે મોટાં દેશી રાજ્યો છે-ત્રાવણકોર અને કોચીન.

ત્રાવણકોરનું દેશી રાજ્ય પહાડોવાળું દરીઆ કિનારા પર છે. દરીઆ કિનારા પર મુખ્ય પેદાશ નાળીએર અને સોપારી છે અને તેને લગતા કાથાના દોરડાં બનાવવાનાં ત્યાં કારખાનાં છે. પહાડોવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ખુંદ, ચા, મરી અને એલચી થાય છે. ત્રિવેંદ્રમ રાજધાની બંદર છે.

કોચીનનું રાજ્ય ભરૂચ જિલ્લા જેવડું છે. અહીં પણ કિનારા પર નાળીએર અને પહાડો પર ખુંદ અને એલચી થાય છે. મુખ્ય શહેર અર્નકોલમ છે.

કિનારા જે એટ છે. રામેશ્વર હિંદુઓનું જત્રાનું ધામ છે. જે બાર પ્રસિદ્ધ શિવલીંગ છે તેમાંના અહીં એક છે.

લક્ષદ્વીપ પરવાળાંના ટાપુઓના સમુદ્ધ છે અને મદ્રાસના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે. એ દરીઆ પર છે એટલે કુદરતી રીતે નિકાસ નાળીએર છે.

કુર્ગ.

આ નાનો પ્રાંત મ્હૈસુરની પશ્ચિમે આવેલો છે અને મ્હૈસુરનો રેસીડન્ટ આ પ્રાંતનો ચીફ કમીશનર છે. ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને ખાલસા કર્યું હતું. અહીં પહાડો પર ખુંદ, એલચી અને ગરમ મસાલો થાય છે અને કિનારા પર નાળીએર થાય છે. મુખ્ય શહેર મર્કારા (૭,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

મુંબઈ इलाको.

તમે મુંબઈ ઇલાકાની સામાન્ય ભૂગોળ એથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો તેમજ મુખ્ય ભાગો પણ શીખી ગયા છો. બીજા ભાગો જેવાકે દક્ષિણભાગ, મધ્યભાગ અને સિંધમાં મુખ્ય કયા કયા શહેરો છે તે શિખવાની જરૂર છે. તે અહીં આપેલા છે.

મુંબઈ (૧૧,૭૨,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની છે. આ એટ ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગલના રાજાએ ઇર્મ્લંડના બીજા ચાર્લ્સ

રાજને તેની રાણી કેથેરાઈનને કન્યાદાનમાં આપ્યો હતો. તે વખતે એ બેટમાં માત્ર દસ હજાર માછીની વસ્તી હતી અને તે સાત જુદા જુદા બેટ હતા. આ બેટની કંઈ ઉપજ ન હોવાને લીધે ઈ. સ. ૧૬૬૮ માં ઈંગ્લંડના રાજ્યે વરસ દહાડે દસ પૌંડ (૨. ૧૫૦) માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ભાડે આપ્યો હતો. કંપનીએ તેનું મુખ્ય સ્થાન બદલી મુંબઈ રાખ્યું ત્યારથી એ શહેરની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને આજે દુનિયાનાં મોટામાં મોટા શહેરોમાંનું અને પહેલા વર્ગના બંદરોમાંનું એક છે. મામાદેવી અથવા મુંબાદેવી પરથી આ શહેરનું નામ મુંબઈ પડ્યું છે.

બંદરનો વિસ્તાર લગભગ ૫ થી ૭ ચો. મા. છે. આસપાસ આવેલી પહાડી જમીન પવનના જીરુસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી બારાનું રક્ષણ કરે છે. પરદેશ જોડે મુંબઈનો વેપાર એક અબજ કરતાં વધારે રૂપિયાનો છે. એ ઉપરથી જણાય આવશે કે શહેર કેટલું મોટું વેપારનું સ્થાન છે. આજે લગભગ સુતરના કાપડ વણવાની ૮૦ મીલો છે અને તે બધીજ મોટી છે. એની મ્યુનિસિપાલિટીની ઉપજ એક કરોડ રૂપિયા કરતાં વધારેની છે. લોકોને ચોકડું પીવાનું પાણી પહોંચાડવા સારું વિહાર, તુળસી અને તાનસા તળાવો દૂર બાંધવામાં આવ્યા છે અને નજીકની શહેરમાં પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

મુંબઈ સરકારની બધી વડી ઓફીસો અહીં છે અને ગવર્નર સાહેબ અહીં ડીસેંબરથી માર્ચ સુધી રહે છે.

અમદાવાદ (૨,૭૪,૦૦૦) ગુજરાતનું રાજનગર ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું અને તેના નામ પરથી શહેરનું નામ અમદાવાદ રાખ્યું છે. વેપારમાં મુંબઈથી ઉતરતું બીજો નંબરે આ શહેર છે. અહીં મુસલમાની વખતનાં ઘણાં જુનાં જોવા લાયક મકાન છે—જુમામસજીદ, શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીડ તળાવ, શાહીબાગ, હડીસીંગનું દેરું. શહેરમાં સુતરના કાપડ વણવાની ૬૦ મીલો છે. કિનખાખ અને રેશમી કાપડ મોટે શહેર પ્રખ્યાત છે.

સુરત (૧,૧૮,૦૦૦) શહેર તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું

છે. અહીં અંબ્રિજેની પ્રથમ કોઠી હતી. ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં કંપની સરકારે મરાઠાઓના હુમલા તથા લૂટફાટને લીધે સુરત બંદલીને મુંબઈ મુખ્ય સ્થળ રાખ્યું. રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી ઘણી સુધડ છે.

પુના મધ્ય વિભાગનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફુટ ઉંચું છે. પેશ્વાના વખતમાં એ રાજધાનીનું શહેર હતું અને હાલ પણ ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામાં ત્યાં રહે છે. ત્યાં મહાવિદ્યાલયો અને ઇન્જનેરી કોલેજ છે. પાસે પર્વતી કુંગર જોવા લાયક છે.

લોનાવલા ભોરધાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી થોડે છેટે કાર્લાની ગુફા છે.

નાશિક (૩૩,૪૦૦) શહેર નાશિકરોડ સ્ટેશનથી ચાર માઈલ દુર ગોદાવરી પર આવેલું છે. દર સિંહસ્થ વખતે અહીં મોટી જત્રા ભરાય છે. નદીના ડાબા કિનારા પર પંચવટી નામનું પવિત્ર સ્થળ છે. એવું કેહવામાં આવે છે કે શ્રી રામચંદ્રજીએ વનવાસ વખતે અહીં સુકામ કર્યો હતો. નાશિક પાસે ચાર માઈલ પર દેવલાલી હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અહીંની હવા ઘણીજ સુખી છે તેથી ચોમાસામાં દરદીઓ ત્યાં જઈ રહે છે. વળી એ લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે.

અહમદનગર (૪૩,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં અહમદનિજમ-શાહે વસાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે આંદખીબીએ બહાદુરીથી બચાવ કર્યો હતો.

મહાબળેશ્વર સતારા જિલ્લામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં મુંબઈના ગવર્નર સર જૉન માલકમે સતારાના રાજ પાસેથી બીજા ગામે આખી આ સિખર લીધું હતું.

પંઢરપુર શોલાપુર જિલ્લામાં શ્રી વિઠોબાની જત્રાનું ધામ છે.

બેલગામ (૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું) દક્ષિણ ભાગનું મુખ્ય શહેર છે. એવું અસલ નામ “વેણુગ્રામ” છે કારણકે અહીં વાંસ પુષ્કળ થતા હતા. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર લશ્કરની છાવણી છે.

ખિજપુર દરીઆની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફુટ ઉચું છે. એ મુસલમાની રાજધાની હોવાને લીધે ત્યાં ઘણું જોવા લાયક જીવંત મકાનો છે. તેમાં સુલતાન મહમદનો રોજો ઘણો સુંદર છે. રોજના ધુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ અને બહારના ભાગમાં ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ અને જડાઈ ૧૦ ફુટ છે. પૃથ્વી પર મોટામાં મોટો ધુમટ આ છે. વળી ત્યાં “મલિકે મેદાન” નામની ૨૮ ઈંચ વ્યાસની તોપ છે.

રત્નાગિરિ દરિઆ કિનારા પર આવેલું છે.

માથેરાન કોલાયા જિલ્લામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મુંબઈથી ૫૦ માઈલને છેટે નેરલનું સ્ટેશન છે ન્યાંથી એ શિખર પર રેલ્વે માર્ગે જવાય છે.

કરાંચી (૨,૧૫,૦૦૦) સિંધનું મુખ્ય શહેર અને મુંબઈથી ઉતરતું બંદર છે. ઈ. સ. ૧૭૨૫ અગાઉ આ જગા ઉપર શહેરજ નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આ શહેર આવ્યું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ. આ બંદરેથી પંજાબનો બધો ધઉં યુરોપ જાય છે અને કેટલીક વખતે એટલો બધો ધઉં આવે છે કે તેને સાડા આગમોટો હોતો નથી. વરસાદ અહીં ૪ ઈંચથી વધારે હોતો નથી.

હૈદ્રાબાદ (૭૬,૦૦૦) ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં વસાવવામાં આવ્યું હતું અને ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યાં સુધી એ સિંધની રાજધાની ગણાતું હતું.

પટ્ટન બંદર અરબસ્તાનમાં આવેલું છે પણ તે મુંબઈ ઈલાકાનો ભાગ ગણાય છે.

મુંબઈ ઈલાકામાં ખૈરપુર સંસ્થાન સિંધમાં, કચ્છનું રાજ્ય, કાઠિઆવાડનાં રાજ્યો, ખંભાત, વાંસદા, સચીન, ધરમપોર, અને કોલહાપુરનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે.

કોલહાપુર (૪૮,૧૦૦) કોલહાપુર રાજની રાજધાની છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું અને નાની શાખાનું રાજ અહીં હતું.

જૈરપુર સંસ્થાન સિંધમાં મુસલમાની રાજ છે. એના રાજ્ય-કર્તા ખલુય જાતના મુસલમાન છે. એની મુખ્ય પેદાશ સુરોખાર, રૂ અને હાલ છે.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ.

મુંબઈ ઇલાકાની પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ આવેલા છે. આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો કારણકે ગોંડ નામની અનાયે પ્રજાનાં અહીં રાજ્ય હતાં. વરાહ પ્રાંત નિજમના તાખાનો મુલક છે, પણ તે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કરજ પેટે અંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો અને હાલ તેને મધ્ય પ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતના ઉપરી પણ હાલ ગવર્નર છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં નાગપુરનો છેલ્લો ભોંસલે રાજ વારસ વિના મરણ પામવાથી તેનો તાખાનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં કેટલોક ભાગ જુના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અને કેટલોક મદ્રાસ ઇલાકામાંથી લઈ મધ્ય પ્રાંત નામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં મધ્ય પ્રાંતોમાં વરાહ જોડવામાં આવ્યો. એમાંનો સંજલપુર પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં બંગાળામાં જોડવામાં આવ્યો.

મધ્ય પ્રાંતોનો રૂ ભાગ વિંધ્યા અને સાતપુડાને લીધે જંગલનો પ્રદેશ છે. બાકીનો રૂ ભાગ રસાળ છે. વરાહ ઉચ્ચ પ્રદેશ ને કાળી જમીનનો પ્રદેશ છે તેથી ઘઉં અને રૂ ત્યાં પુષ્કળ થાય છે.

નાગપુર (૧,૫૦,૦૦૦) મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની ગવર્નરનું સ્થાન અને વેપારનું મથક છે. નાગપોરમાં મીઠો છે અને તેમાં સુત-રાઉ કાપડ બને છે. એ શહેરથી નવ માઈલ પર કામટીમાં લશ્કરી છાવણી છે.

અકોલા (૨૯,૦૦૦) અને ઉમરાવતી રૂના વેપારના મથક વરાહમાં છે.

બરાનપુર (૩૩૦૦૦) તાપ્તી નદીના કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે વખણાય છે.

જળપુર (૧,૦૫૦૦) સાતપુડાની ઉતરે દરીઆની સપાટીથી ૧૩૦૦ ફુટ ઉચું મોટા વેપારનું મથક છે.

પંચમડીમાં ઉનાળામાં ગવર્નર રહે છે. એ ૩૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલું છે.

અજમેર મહેરવાડા.

આ નામનો નાનો પ્રાંત રજપુત સંસ્થાનમાં આવેલો છે. રજપુત સંસ્થાનનો એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ આ પ્રાંતનો ચીફ કમીશનર છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં સિંધિઆ સરકારની જોડે થયેલા તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને અજમેર પ્રાંત મળ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૦ મહેરવાડા જીતી અજમેરમાં મેળવી દીધો હતો.

અજમેર (૧,૧૪,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર અને રજપુતાનાના એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલને રહેવાનું સ્થાન છે. એમાં ખાજા મુએ-ઝીન-ઉદ-દીન ચીસ્તીની દરગાહ છે અને તેમના માનમાં છ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે. રાજકુમારોને શીખવવાને સારૂ એક કોલેજ અહીં છે. પાસે પુષ્કરજી નામની પવિત્ર જગા છે.

બલુચીસ્તાન.

આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે આવેલો છે પણ ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે છે તેથી તેને હિંદના સામ્રાજ્યમાં દાખલ કરેલો છે. એમાં બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, અને કિલાત અને લાસબેલા નામનાં બે નાનાં રાજ્યો અને બલુચિસ્તાન એજન્સીનાં રાજ્ય છે. આ નવો પ્રાંત ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રાંતનો ચીફ કમીશનર તે આ ભાગમાં આવેલા રાજ્યોનો એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ છે.

આ પ્રાંત ધરિાની ઉચ્ચ પ્રદેશનો અને રણનો ભાગ છે. હવા ઘણીજ ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ઉષ્ણ છે.

કવેરા (૪૯,૦૦૦) ચીફ કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ બોલન ખાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઈલ પર દરીઆની સપાટીથી ૫૦૦ ફુટની

ઉચ્ચાઈએ છે. સિંધના સહકર શહેરથી કવેદા સુધી રેલ્વે છે.

કિલાત ખાનની રાજધાની ૬૦૦૦ ફુટની ઉચ્ચાઈએ છે. તે હિંદુસ્તાનની સરકારના તાબાનો રાજ છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

આ નવો પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં પંજાબનો વાયવ્ય ભાગ લઈ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની હેખરેખ નીચે છે અને એ ચીફ કમિશનર એમાંની એજન્સીઓ માટે એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ છે. એમાં દિર, સ્વાત, ચિત્રાળ, ખાઈબર અને કુરમ વગેરે રાજ્યો આવેલાં છે. આ પ્રાંત પહાડી છે અને ખેતીની ઉપજ ઘણી, જવ અને તેલીબીયાં છે.

પેશાવર (૯૪,૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે અને એમાં લશ્કરની મોટી છાવણી છે.

ડેરાઈસમાઇલખાન ગોશાલ ઘાટમાં થઈને ગીઝની જવાના રસ્તા પર છે.

પંજાબ.

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોનું વર્ણન રાજનગરથી શરૂ કરી એક પછી એક એમ પ્રાંત લીધા છે. પંજાબ આ ગણતરીમાં છેલ્લો પ્રાંત છે અને દિલ્હીની પૂર્વે આવેલો છે. એમાં પાંચ નદીઓ આવેલી છે તેથી એનું નામ પંજાબ (પંચ=પાંચ, અને આખ=પાણી) પડ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં આમાંથી પાંચ જિલ્લા લઈ વાયવ્ય તરફના હુંગરોના મુલકમાં ઉમેરી એક નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં શીખ વિગ્રહો પછી આ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો અને ત્યારથી ચીફ કમિશનરની નીમણૂક કરવામાં આવતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૫૯ પછીથી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની અને ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી ગવર્નરની નીમણૂક કરવામાં આવે છે.

આ પ્રાંતમાં જટલી નહેરો છે તેટલી બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં

નથી તેથી ખેતીવાડી સારી છે અને મુખ્ય પાક દોઆળમાં (જે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ દોઆળ અને આળ=પાણી) ધઉ છે. કાંઠારાની ખીણ માને માટે પ્રખ્યાત છે. લોકો શીખ ધર્મ માને છે. તેઓ મહેનતુ, અને મજબુત બાંધના છે. લોકો લશ્કરમાં નોકરી કરે છે. અહીં મુખ્ય વેપાર ગરમ શાલોનો છે. એમાં સોલ્ટરેન્જ નામનો મીઠાનો ડુંગર છે તેમાંથી ખોદી મીઠું કામમાં લેવામાં આવે છે.

લાહોર (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્યમથક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. શીખ વંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મેહેલ, તથા તેની કબર એ જે ઘણું જોવાલાયક મકાન છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. અહીંથી થોડે છેટે મિયાનમીરમાં લશ્કરી હાયણી છે.

અમૃતસર (૧,૬૦,૦૦૦) શીખ લોકોની જાત્રાનું મોટું ધામ છે. એક શીખ ગુરૂએ અહીં અમૃતસર તળાવ બંધાવ્યું હતું તે ઉપરથી શહેર અમૃતસર કહેવાય છે. તે તળાવ પર સુવર્ણ મંદીર (ગોલ્ડનટેમ્પલ) નામનું શીખ લોકોનું દેરું છે. શીખ લોકો ગ્રંથ સાહેબને પુજે છે. શહેર ગરમ શાલ, તથા રેશમી અને સુતરઉ કાપડના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

પાણિપતનું ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલું મેદાન દિલ્હી અને અંબાલા વચ્ચે આવેલું છે.

મુલતાન (૮૬,૦૦૦) લશ્કરી હાવણીનું મથક છે.

સીમલા હિમાલયના એક શાંટા ઉપર ૭,૨૦૦ ફુટ ઉંચાઇએ હવા ખાવાતું સ્થળ છે. અહીં ઉનાળામાં ગવર્નર જનરલ રહે છે. પહેલા ગવર્નર જનરલ જે અહીં રહ્યા હતા તે લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ હતા. સીમલા સુધી રેલ્વેની સગવડ છે. સીમલાથી ૩૨ માઇલને છેટે કસાવલી છે અને તે હડખાયા જનાવરના કરડેલા દરદીના દવાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે.

થાણેશ્વર અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. એની પડોશમાં મહાભારતમાં લખેલું કુરુક્ષેત્ર છે.

સિઆલકોટમાં ક્રિકેટ રમવાનાં સારાં મેટાં બને છે. અહીં ગુરૂ નાનકશાનું મંદીર છે.

પંજબમાં ભાવલપુર અને પતિઆળા નામનાં બે મેટાં રાજ્યો છે. ભાવલપુર રાજ્ય મુસલમાની છે અને રણુ સુધી ફેલાયલું છે. પતિઆળા શીખ રાજ્યોમાં મોટું અને રણદ્રુપ છે. જિંદ, નભા કપુર્થલા એ બીજાં નાનાં શીખ રાજ્યો છે.

દેશી રાજ્યો.

બ્રિટિશ પ્રાંતોનો અનુક્રમ ઉપર બતાવ્યો છે. દેશી રાજ્યોમાં પહેલાં મેટાં રાજ્યો, અને પછી એજન્સી આપેલા છે. મેટામાં મોટું દેશી રાજ્ય નિજામનું છે.

નિજામનું રાજ્ય.

મધ્ય પ્રાંતોની દક્ષિણે અને મુંબઈ ઇલાકાની પૂર્વે આ મોટું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેના એક સરદારે નિજામ ઉલ મુલ્ક નામ ધારણ કરીને ઇ.સ. ૧૭૧૩ માં આ રાજ્ય પર સ્વતંત્ર રીતે અમલ કરવા માંડ્યો. આ મુસલમાની રાજ્ય છે પણ પૂર્વમાં તેલંગ, પશ્ચિમમાં દક્ષણી અને નૈઋત્યમાં કાનડી લોકો છે. મધ્ય ભાગમાં વસ્તી મુસલમાનની વધારે છે. આ રાજ્યનાં ખનિજો સોનું, હીરા અને કોલસા છે. ગોવલકાંઠા હીરાને માટે એક વખતે પ્રખ્યાત હતું. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પશ્ચિમના ભાગમાં ઘડ અને રૂ થાય છે અને પૂર્વના ભાગમાં ચોખા થાય છે.

હૈદરાબાદ (૪,૦૪,૦૦૦) નિજામના રાજ્યની રાજધાની મુસી નદી પર આવેલું છે. સિકંદરાબાદ અને બોધારામ હૈદરાબાદ પાસે લશ્કરી થાણા છે. શહેરમાં બેવા લાયક મકાનો ઘણાં છે.

ઔરંગાબાદ (૩૭,૦૦૦) વાયવ્યમાં અજિંટાના ડુંગર પાસે શહેર છે. એનાથી આઠ માઇલ પર દોલતાબાદ અથવા દેવગઢનો કિલ્લો છે. ઔરંગાબાદમાં ઔરંગઝેબની છોકરી બીબી મુકરબાનો શેરબો છે અને તે તાજમહાલનો નમુનો છે.

અનિંદા અને ઈલોરા વાયવ્યમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ લોકોનાં પહાડોમાંથી કોતરી કાઢેલાં દેવાલયો અને ગુફાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ગોવલકોંડા બ્રાહ્મણી વંશના રાજાની રાજધાની, વરંગુળ તૈલંગણના રાજ્યની, અને કલ્યાણ ચાલુક્યના રાજ્યની રાજધાનીનાં શહેર હતાં. રાયચુર જી. આ. ઇ. પી. અને મદ્રાસ રેલ્વેનું જંકશન છે.

મહેસુર.

નિજામના રાજ્યની દક્ષિણમાં આ મોટું દેશી રાજ્ય છે. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં ટીપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય જીતી લઈ જે આગલા રાજાને હૈદરે પદબ્રહ્મ કર્યો હતો તે વંશના બાળકને સોંપ્યું હતું, અને તેના વંશના રાજાઓ રાજ કરે છે. રાજાને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવાને સભા છે. આ એક હૃદય પ્રદેશ અને પહાડી પ્રદેશ છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડું અને ખાસ કરીને સુખડ સારી થાય છે. એનું મુખ્ય ખનિજ સોનું છે અને કોલરની ખાણોમાંથી આજ સુધીમાં લાખો રૂપીઆનું સોનું નીકળ્યું છે.

બાંગલોર (૨,૩૮,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે. ત્યાંની હવા ધણીજ સારી છે. ત્યાં વિધાની શાકભોજન માટે એક સંસ્થા (તાતા રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ) સ્થાપવામાં આવ્યું છે. શહેરમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ બણવાની મિલો છે. મહારાજા અહીં રહે છે.

મહેસુર (૮૪,૦૦૦) હળુ રાજધાનીનું નગર ગણાય છે અને રાજા દરબાર અહીં ભરે છે. આ શહેર બાંગલોરથી ૯૬ માઇલ પર છે,

શ્રીરંગપટ્ટણ કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર છે અને હૈદર અને ટીપુ સુલતાનની રાજધાનીનું શહેર હતું. અહીં ટીપુ અને હૈદરની કબરો છે.

વડોદરાનું રાજ્ય.

આ મોટું રાજ્ય ગુજરાતમાં આવેલું અને ચાર કકડે વહેંચાયેલું છે. એક કકડો સુરત નિહલા પાસે નવસારી આગળ, એક વડોદ-

રાનો ભરૂચ અને ખેડાજિલ્લા વચ્ચે, એક કડી પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લા પાસે અને એક ભાગ કાઠિયાવાડમાં છે. કાઠિયાવાડમાં પાકું એ બે કકડે વહેંચાયેલું છે. એક અમરેલી પ્રાંત ભાવનગર પાસે અને એક ભાગ ઓખા મંડળ દરીઆ પર છે. એ ચારે ભાગો ણદ્રુપ છે અને તેથી ઘાડી વસ્તી છે. લોકોની સવડ માટે રાજ્યમાં જાળ રીતે રેલ્વે પથરાયેલી છે.

વડોદરા (૯૪,૦૦૦) રાજ્યની રાજધાનીનું નગર છે. રાજા ચંદને આ નગર વસાવ્યું હતું અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ ચંદનાવતી રાખ્યું હતું. શહેરમાં કૌસેજ, ન્યાયમંદિર, રાજના મહેલો, સંમહસ્થાન, બાગ વગેરે જોવા લાયક સ્થળો છે. દિલ્હી મેઇટ્રિ અહીંથી ગોધરા મથુરા તરફ જાય છે.

દ્વારકા બંદર દરિઆ કિનારા પર છે. એ જાત્રાનું ધામ છે; અને ત્યાં શ્રી રણછોડજીનું મંદીર છે.

કાશ્મીર.

આ રાજ્ય છેક હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે. એ ખીણ અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. બરફથી છવાયેલાં શિખરોને લીધે દેખાવ ઘણો રમણીય છે. હવા ઠંડી અને પુશનુમા છે તેથી ઘણા લોકો હવાફેર માટે ત્યાં જાય છે. કાશ્મીરની ખીણ ૨૦ થી ૨૫ માઈલ પહોળી અને ૫,૦૦૦ થી ૬,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. એમાં અનેક જાતનાં ફળ ફુલ થાય છે. આ ખીણની અંદર શ્રીનગર (૧,૪૨,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું હનાળામાં રહેવાનું સ્થાન ઝેલમ નદી પર ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. આ ઘણીજ રમણીય જગાએ અને શેરીમાં હોડીમાં બેસી ફરાય છે. જમ્મુ (૩૬,૦૦૦) પંજાબના સિઆળકોટની દિશામાં ૨૫ માઈલ પર આવેલું છે. અહીં રાજા શિઆળામાં રહે છે. કાશ્મીરનો રાજા કાશ્મીર અને જમ્મુનો રાજા કહેવાય છે.

રજપુતાના એજન્સી. (રાજસ્થાન)

આ મોટી એજન્સી માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલી છે અને

તેમાં વીસ રાજ્યો છે. એ બધાનો ઉપરી એજન્ટ દુધી ગવર્નર જનરલ અન્નમેરમાં રહે છે અને હાથ નીચેના રેસીડેંટ દરેક રાજ્યમાં રહે છે. એની વચ્ચેમાં અરવલ્લીનો ડુંગર આવેલો છે. તેની પશ્ચિમનો ભાગ રેતીનું રણ છે અને પૂર્વનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમાં આપુ સિખર હવાનું સ્થળ છે અને ઉનાળામાં એજન્ટ દુધી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. એમાં આવેલું સાંખર સરોવર ખારાપાણીનું સરોવર છે અને તેમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

જોધપુર અથવા મારવાડનું રાજ્ય બધામાં મોટું છે. એની રાજધાનીનું નગર જોધપુર (૭૩,૦૦૦) ૧૪ મી સદીમાં જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું.

જયપુરનું રાજ્ય નાનું છે પણ ફળદ્રુપ છે. એની રાજધાનીનું નગર જયપુર (૧,૨૦,૦૦૦) જયસીંગ ખીજાએ ઈ. સ. ૧૭૨૮ માં વસાવ્યું હતું. આ નમુનાદાર શહેરમાં રસ્તાઓ સમાંતર છે અને મકાનો એક સરખાં ઉંચાં છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન અને વેધશાળા જેવા લાયક છે.

ઉદેપુર અથવા મેવાડનું રાજ્ય જયપુર કરતાં પણ નાનું છે. રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા ઉંચા કુળના ગણાય છે, કારણકે તેઓએ પોતાની દીકરી મુસલમાન રાજાને આપી નથી. રાજધાની ઉદેપુરમાં રાજાનો મહેલ જેવા લાયક છે. એણે શ્રીનાથજીનું વૈષ્ણવોનું જત્રાનું ધામ અને શ્રી એકલોંગજી મહાદેવનું ધામ આવેલાં છે.

બિકાનેર ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં જોધાના છોકરા વિકાએ વસાવ્યું હતું. પાણી રાજ્યમાં ઘણું ઓછું છે. ઉત્તરવારના લશ્કરની વિકાનેરની ટુકડી ઘણી વખણાય છે. આ સિવાય જેસલમીર અને ભરતપુર ખીજાં રાજ્ય છે. જેસલમીરનો રાજા યદુભટ્ટી જાતનો રજપુત છે. ઈ. સ. ૧૧૫૬માં જૈસલ નામના રાજાએ જેસલમીર વસાવ્યું હતું. ભરતપુર જાટ નામના રજપુત રાજાનો પ્રદેશ છે. એની આબુખાણુ માટીનો કિલ્લો બાધેલો છે અને તે ઘણોજ મજબુત ગણાતો હતો.

મધ્ય હિંદ ઇજન્સી.

આ ઐજન્સીમાં નાનાં મોટાં ૧૫૦ રાજ્યો છે. તેમાં સિંધિઆ અને હોલકર એ બે મોટાં રાજ્યો છે. એમાં વિંધ્યા અને સાતપુડા પર્વતો આવેલા છે. જમીન ઘણે ભાગ રસાળ છે ને અફીણ અને ઘઉં મુખ્ય પાક છે. ખંડવાના ઘઉં સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે. એમાંના ઇંદેલ-ખંડનો દક્ષિણ ભાગ પહાડી છે અને તેમાં ઘાટાં જંગલો છે. એ પહાડોમાંથી હીરા અને બીજાં અમુલ્ય ખનીજો નીકળતાં. આ ઐજન્સીનો જે ભાગ બિહારની સરહદ પર છે ત્યાંથી કોલસા નીકળે છે.

સિંધિઆનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. આ રાજ્યના રાજા અને ઈંદોરના રાજા મરાઠા જાતના છે. એની રાજધાની ગ્વાલીઅર અથવા લશ્કર (૭૭,૦૦૦) છે. ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધિઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું. ઉજ્જન સિંધિઆ સરકારને તાબે છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશવૃત્ત ગણે છે.

ઈંદોરના રાજા હોલકરને નામે ઓળખાય છે. એ નગર (૯૨,૦૦૦) અહલ્યાબાઈએ વસાવ્યું હતું અને ઇ. સ. ૧૮૧૮ થી ત્યાં રાજધાની રાખવામાં આવી છે. મધ્યહિંદ ઐજન્સીના ઐજન્ડ દુધી ગવર્નર જનરલ આ શહેરમાં રહે છે. ઐજન્સીના રાજકુમારોને માટે ત્યાં એક કૉલેજ છે.

ભોપાળનું રાજ્ય મુસલમાની છે અને ત્રણ પેઢીથી ત્યાં બેગમ રાજ ચલાવે છે. હાલની બેગમને મોટા શાહજહાઓ છે.

મહુ (૩૬,૦૦૦) ઈંદોરથી ૧૩ માઈલ પર અંગ્રેજ લશ્કરની ડાવણીનું સ્થળ છે.

ઇંદેલખંડમાં પન્ના અને તહેરીનું રાજ્ય આવેલાં છે. તહેરીના રાજા બધા ઇંદેલા રાજાઓમાં મોટો ગણાય છે. ઇંદેલા રાજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર પોતાના કબજામાં લીધો અને એ રાજપુતો પરથી આ ભાગનું નામ ઇંદેલખંડ પડ્યું છે.

રેવા, ધાર અને રતલામ એ બીજા નાનાં રાજ્યો છે.

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાલ.

નેપાળ હિમાલયમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. એ ગુરખાઓનો પ્રદેશ છે. આ પહાડી પ્રદેશ છે પણ નીચલા ભાગમાં ખેડાણ કરવા લાયક જમીન છે. તેરાઈના જંગલમાં સાગ અને સીસમ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં જીતી લીધો ત્યારથી તેમની વસ્તી વધારે છે. આ ગુરખાઓ લશ્કરમાં નોકરી કરે છે અને શીખોના જેવા બહાદુર છે. રાજ સિસોદીઆ રજપુત છે. ખ્રિષ્ટિય રેસીડંટ દરબારમાં રહે છે, પણ તે રાજ્યના કામની અંદર હાથ ધાલતા નથી. ખટમંડુ (૫,૦૦,૦૦) ખીણમાં આવેલું શહેર છે. હિમાલયનાં ઉંચાં શિખરો ધવલગિરિ અને એવરેસ્ટ આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે.

બુતાન.

બુતાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિક્કિમની પૂર્વે આવેલું છે. ખ્રિષ્ટિય રૈયત પર જુલમ કરવાના વાંકથી એનો કેટલોક ભાગ ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. આ રાજ્યની નિકાસ ઊન, મીણુ, કરતુરી અને ઘોડા છે.

ફ્રેંચ સંસ્થાનો

પોંડીચરી (૧,૮૫,૦૦૦) કોરોમાંડલ કિનારા પર આવેલું છે અને ત્યાં ફ્રેંચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. આ સિવાય ખીજં સંસ્થાનો ચંદ્રનગર હુગલી નદી પર, કારીકલ કાવેરીના મુખ આગળ, ચાનાન ગોદાવરીના મુખ આગળ અને માહી મલબાર કિનારા પર છે.

ફિરંગો સંસ્થાનો.

દીવ, દમણ અને ગોવા છે. દિવ કાઠિઆવાડની દક્ષિણે દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે અને ગોવા રત્નાગિરિ અને કાનડા જિલ્લા

વચ્ચે આવેલું છે. ત્રણે સંસ્થાનો બંદરો છે અને હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે આવેલા છે.

સિલોન.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન, સિંહલદ્વીપ કે લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે અને બ્રિટિશ રાજ્યને તાબે છે પણ તે હિંદુસ્તાનના વાયસરોયની સત્તા નીચે નથી. એ મનારના અખાત અને પાકની સામુદ્રધુનીને લીધે હિંદુસ્તાનથી જુદો પડ્યો છે. ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં અંગ્રેજ લોકોએ આ ટાપુનાં વલંદો સંસ્થાનો વલંદા પાસેથી લઈ મદ્રાસ ઇલાકામાં જોડી દીધાં હતાં પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં એને હિંદુસ્તાનના વાયસરોયની સત્તા નીચેથી કાઢી એનું કાઉન કોલોની કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં ગવર્નર રાજ્ય ચલાવે છે ને તે સંસ્થાનોના સેક્રેટરીની દેખ-રેખ નીચે છે.

અહીં સિંહાલી લોકોની વસ્તી વધારે છે. તેઓ શામળા છે. એ લોકો ઉપરથી આ બેટનું નામ પણ સિંહલદ્વીપ પડ્યું છે. મુખ્ય નિકાસ ચા, શુદ્ધ, નાળિયેર, સિકોના, રબર, તજ અને એલચી છે. ખનીજ પ્લમબેગો છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે. દરીઆ કિનારા પર આ બેટ આવેલો છે તેથી દરીઆ કિનારા પરના ઝાડની ઉપજ નાળિયેર છે. મધ્યમાં પહાડો આવેલા છે તેથી તેના ઉચ્ચ પ્રદેશો પર ચા, શુદ્ધ અને સિકોના થાય છે. રબરના ઝાડ જંગલમાં ઘણાં ઉછેરવામાં આવે છે. આ ટાપુ પર નૈઋત્યનો વરસાદ પડી હિંદુસ્તાન તરફ સુસાફરી કરતો આવે છે.

કોલંબો (૧,૫૮,૦૦૦) રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે. એ બંદરેથી ચા, શુદ્ધ, કોપરેલ અને તજ ચઢે છે.

ત્રિકોમાલી દરિઆઈ લક્કરી વહાણોનું મુખ્ય મથક હતું.

આ ટાપુના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે માલદ્વીપ (હાલ ટાપુ) નામના ટાપુઓનો સમુહ છે. તેની વસ્તીનો ઘણો ભાગ મુસલમાન છે.

ત્યાંના રાજ્ય સિલોનના ગવર્નરના તાબા નીચે છે. આ ટાપુની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે.

નદીઓ, મેદાનો વગેરે.

પૃથ્વી ઉપર પાણી નિયંતર વસ્તુ નથી. પાણી સુકાય છે એટલે પાણીની વરાળ બને છે, તે ઉંચે ચઢે છે, તેનાં વાદળાં બને છે તે તેનો વરસાદ થાય છે. વરસાદ જમીન પર પડે છે તે પાણી નદીમાં જાય છે અને નદીમાંથી પાણી પાછું મહાસાગરમાં જાય છે અને ત્યાંથી પાછી તેની વરાળ બની ઉંચી ચઢે છે. એટલે પાણીની સ્થિતિ ફેરફાર થયાજ કરે છે.

સૂર્યનો પ્રકાશ મહાસાગર પર પડે છે, અને તેથી પાણી ગરમ થઈ તેની વરાળ બને છે. તે વરાળ ઉંચી ચઢે છે અને વાતાવરણના ઠંડા મુલકમાં તેનાં વાદળાં બને છે. એ વાદળાં પહાડોના ઠંડા મુલકમાં મુસાફરી કરતાં જાય છે ત્યારે તેનો વરસાદ બને છે અને તે હુંગર પર પડી તેનું પાણી નીચે ઉતરે છે અને નદી બને છે. નદી વહેતી વહેતી આગળ જઈ સમુદ્રને મળે છે તે સમુદ્રનું પાણી પાછું ઉંચે ચઢે છે. પણ હમૈંશા વરસાદનાજ પાણી નદીનું મૂળ છે એમ નથી. તે ઝરામાંથી, હીમ^૧ નદીમાંથી અથવા બરફના હુંગરના પીગળેલા પાણીમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. સિંધુ અને ગંગા નદી હીમ નદીમાંથી નીકળેલી નદીઓ છે.

કેટલીક વખતે દેશોમાં અમુક ભાગ ઉંચા હોય છે અને તેના ઢાળની એક બાજુની નદીઓ એક તરફ વહે છે અને બીજા ઢાળની બીજી બાજુ તરફ વહે છે. એ વચ્ચે ઉંચો પ્રદેશ જળક્ષેપક^૨ પ્રદેશ કહેવાય છે. જે સવળા મુલકનું વરસાદનું પાણી એકજ નદીમાં આવે છે તે તે નદીનો પ્રદેશ કહેવાય છે. જેમકે ગંગા નદીનો પ્રદેશ આખો બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાંતો છે.

૧ બરફના સરતા હુંગરનું પાણી થઈ વહે છે તેને હીમ નદી કહે છે.

૨ દિલ્હી આગળનો પ્રદેશ જળક્ષેપક પ્રદેશ છે. તેની એક બાજુની નદી પૂર્વ તરફ જાય છે અને બીજી બાજુની નદી પશ્ચિમ તરફ જાય છે.

નદીના મુખ તરફ ઉભા રહીએ તો આપણા જમણા હાથ તરફનો કિનારો તે નદીનો જમણો કિનારો અને ડાબા હાથ તરફનો કિનારો તે ડાબો કિનારો કહેવાય છે. નદી જે જગાએ સમુદ્રને મળે છે તે નદીનું મુખ કહેવાય છે.

નદીના મુખ આગળ કેટલીક વખતે ચગાનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ (ડેલ્ટા) હોય છે. ગોદાવરી, નામ્લિ વગેરે નદીના મુખ આગળ આવા પ્રદેશો છે.

ઝરાઓ અને કુવાઓ:—વરસાદનું પાણી જે પડે છે તેમાંનું કેટલુંક સપાટી પર વહી જઈ નદીમાં થઈસમુદ્રને મળે છે, અને કેટલુંક પાણી જમીનમાં ઉતરે છે. ખડકોના બે પ્રકાર છે—અભેદ્ય અને ભેદ્ય. ભેદ્ય ખડક જેવા કે રેતી, કાંકરા, ચાકવાળી માટી, તેમાંથી પાણી નીચે ઉતરે છે અને અભેદ્ય ચીકણી માટી, કેટલીક જાતના પથ્થર વગેરેમાંથી પાણી જમીનમાં નીચે ઉતરતું નથી. વરસાદ પડે છે ત્યારે એ પાણી ભેદ્ય ખડકમાંથી ઉતરી નીચે અભેદ્ય ખડક પર જાય છે અને ત્યાં એકઠું થાય છે. અભેદ્ય ખડકનાં પડો સીધાં કેટલીક વખતે પહાડો સુધી ગયેલાં હોય છે. એવા બે પડ વચ્ચેનું પાણી પહાડ ઉપર ઝરણુ વાટે વહ્યાજ કરે છે, અને તેની નદી થાય છે. કુવા જોદીએ છીએ ત્યારે પણ એવા અભેદ્ય ખડક પર રહેલું પાણી નીકળે છે. કેટલાક શહેરોમાં (વીરમગામમાં) ઉંડા પાતાળ કુવા ખોદવામાં આવે છે અને તેમાંથી પાણી એકદમ ઉપર વહ્યાજ કરે છે. કુવાનું પાણી જમીનની અંદર રહેલા ક્ષારને લીધે કેટલીક વખતે ક્ષારથી મિશ્રણ થયેલું હોય છે. ક્ષાર ઉપરાંત ખીજાં પણ ખનીજો તેમાં મળેલા હોય છે. આવા ખનીજ મિશ્રત પાણીવાળા કુવા, ઝરણો વગેરેનાં પાણીમાં જુદા જુદા ગુણ હોય છે અને અમુક રોગો મટાડવામાં અમુક કુવા કે ઝરણું પાણી પ્રખ્યાતિ પામેલું આપણે સાંભળીએ છીએ.

સ્ત્રીળો અને મેદાનો—કુદરતી કારણે (જ્વાળામુખી વગેરે)ને લીધે જમીન ઉપર મેદાનો અને ખીણો બને છે. નદીઓ પણ ખીણો અને મેદાનો બનાવે છે. નદીઓ પોતાના સરના માર્ગમાં ગમે

તેવી જમીનને ચીરીને ખીણો બનાવે છે. પણ એ ખીણો ધીમે ધીમે ધસાતી જાય છે અને બાજુ પરના ખડકો ધસાઇને તેમાં તેના કાંકરા માટી વગેરે પડે છે. આમ કાળે ખીણો ધસાઇને મોટાં મેદાનો બની ગયલાં છે, અથવા તો અસલની ખીણો પુરાઇને મેદાનો બન્યાં છે.

આબોહવા:—પૃથ્વીના કોઇ ભાગની હવા ગરમ અને ભેજવાળી, કોઇની ભેજવાળી અને ઠંડી અને કોઇની ગરમ અને સુકી હોય છે. અમદાવાદની હવા ગરમ અને સુકી છે અને મુંબઈની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. હર્મેશાં સુકી હવા ગુણકારી છે. એ હવાના ફેરફારનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) સમુદ્રની સપાટીથી દેશની ઉંચાઈ, (૨) દેશના અક્ષાંશ, (૩) સમુદ્રથી દેશનું અંતર વગેરે.

દરીઆની સપાટી પાસેની હવા ઘટ્ટ અને બીની હોવાથી ગરમી વધારે સંધરે છે. પરાવર્તનથી (પૃથ્વી પર પડેલી ગરમી પાછી ફેલાવાથી) પણ હવાના નીચલાં પડને વિશેષ ગરમી મળે છે. આ કારણને લીધે જેમ ઉંચે જઇએ તેમ ઉષ્ણતામાન ઘટતું જાય છે. આસરે ૩૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ઉષ્ણતામાપક યંત્રમાં પારો એક અંશ ઉતરે છે. આજ કારણથી હિંદુસ્તાન ઉષ્ણકટિબંધમાં હોવા છતાં તેમાંની થોડી કે ઘણી ઉંચી ટેકરીઓ ઉપર ઉનાળામાં ઠંડક હોય છે. સીમલા, મહાબળેશ્વર, દાઈલીંગ, ઉતાકામંડ વગેરે સ્થળોમાં આ કારણને લીધે મવર્નરે અને અમલદારો ઉનાળામાં પોતાનો શુક્રામ રાખે છે. હિમાલય ઉપર ઉંચાણને લીધેજ બારે માસ બરફ રહે છે.

અક્ષાંશ અને રેક્ષાંશ:—કોઇ પણ જગ્યા શોધી કાઢવાને એ માપની જરૂર છે. ઉત્તર કે દક્ષિણ અને પૂર્વ કે પશ્ચિમ અંતર અને તે અંતરો બે અમુક નિર્માણ કરેલી જગાએથીજ હોવું જાઈએ. દાખલા તરીકે અમુક જગ્યા શોધી કહાડવી છે. તે વિષુવવૃત્તથી પાંચ અંશ ઉત્તરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી કંઈ તે જગ્યા જડતી નથી. કારણ કે વિષુવવૃત્તને સમાંતર પાંચ અંશ પર આવેલા વર્તુળમાં એવી ઘણીજ જગ્યા છે. તેથી વધારામાં એમ કહેવામાં આવે કે

તે વિષુવવૃત્ત પરના અમુક બિંદુમાંથી જતા વર્તુળથી આટલા અંશ પૂર્વ કે પશ્ચિમે છે તો તરતજ સોધી કાઢવામાં આવે છે. વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર દક્ષિણ અંતર તે અક્ષાંશ અને વિષુવવૃત્તના અમુક બિંદુમાંથી જતાં વર્તુળથી પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર તે રેખાંશ.

આની વધારે સમજૂતી આપવાને નિચેના શબ્દોની સમજૂતીની જરૂર છે. આ શીખવતી વખતે પૃથ્વીનો ગોળો હાજર રાખવો.

ઘરો:—પૃથ્વીના મધ્યબિંદુમાં થઈ જે લીટી જાય છે તે જે પર પૃથ્વી રહે છે તેને પૃથ્વીની ઘરો કહે છે. એ ઘરોના જે બે છેડા છે તેને ધ્રુવ કહે છે. ઉત્તર છેડો તે ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણ છેડો તે દક્ષિણધ્રુવ. પૃથ્વીનો ઉત્તરધ્રુવ આકાશના ઉત્તરધ્રુવની બરાબર સામા છે અને આકાશી ઉત્તરધ્રુવ પર ધ્રુવનો તારો આવી રહેલો છે. તેથી કેટલીક વખતે અક્ષાંશ ધ્રુવના તારાની ક્ષિતિજથી ઉચ્ચાઈ પરથી પણ માપવામાં આવે છે. વિષુવવૃત્ત ઉપર ધ્રુવનો તારો ક્ષિતિજ પર હોય છે અને જેમ જેમ ઉત્તરમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવનો તારો ક્ષિતિજથી ઉચ્ચો દેખાય છે. મુંબઈમાં ધ્રુવનો તારો ૧૯ અંશ ઉચ્ચો છે તો મુંબાઈનાં અક્ષાંશ ૧૯ અંશ છે.

વિષુવવૃત્ત:—પૃથ્વી ઉપર બંને ધ્રુવથી સરખે અંતરે વચ્ચે વચ્ચે એક પૂર્વ પશ્ચિમ જાય એવું વર્તુળ કાઢેલું છે તેનું નામ વિષુવવૃત્ત. (વિષુવ સમાન, પૃથ્વીના સમાન ભાગ થાય તેવું વર્તુળ.)

ગોળાર્ધ:—વિષુવવૃત્તથી પૃથ્વીના ગોળાના બે સરખા ભાગ થાય છે. તેમાંનો ઉત્તર તરફનો ભાગ તે ઉત્તર ગોળાર્ધ અને વિષુવવૃત્તની દક્ષિણનો ભાગ તે દક્ષિણ ગોળાર્ધ.

અંશ, કલા, વગેરે:—વર્તુળના ૩૬૦ ભાગ થાય છે અને તે દરેકને અંશ કહે છે. એક અંશના ૬૦ ભાગ થાય છે અને તે દરેકને કળા કહે છે અને એક કળાના ૬૦ ભાગ થાય છે અને તેને વિકળા કહે છે. એ લખવાની રીત નિચે પ્રમાણે છે. ૪૫°, ૨૩', ૧૫" (૪૫ અંશ, ૨૩ કળા અને ૧૫ વિકળા.)

અક્ષાંશવૃત્તો:-વિષુવવૃત્તથી ધ્રુવ સુધી વિષુવવૃત્તને સમાંતર ખીન્ન વર્તુળો દોરીએ તો એ બધાં અક્ષાંશવૃત્ત કહેવાય છે. વિષુવવૃત્તની ઉત્તરમાં દોરેલાં તે ઉત્તર અક્ષાંશવૃત્ત કહેવાય છે અને વિષુવવૃત્તની દક્ષિણમાં દોરેલાં તે દક્ષિણ અક્ષાંશવૃત્ત કહેવાય છે. ધ્રુવથી એક લીટી વિષુવવૃત્તની સપાટી ઉપર દોરીએ તો બેની વચ્ચે એક કાટખુણો થાય છે. કાટખુણાના ૯૦ ભાગ કહેવાય છે અને તે દરેકને અંશ કહે છે. અમુક જગ્યાનું વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં અંશમાં જે અંતર થાય છે તે તેના અક્ષાંશ કહેવાય છે. ધ્રુવ વિષુવવૃત્તથી ૯૦ અંશને અંતરે છે. વિષુવવૃત્ત ઉપર જે સ્થળ છે તેના અક્ષાંશ સુન્ય છે. લીંચુ ઉપર કાપો મુકવાથી અક્ષાંશવૃત્તનો ખ્યાલ આપી શકાય છે.

એક લીંચુ લો. તેનાં બે બિંદુઓ ઉપર નીચે રાખી વચ્ચોવચ્ચથી મધ્યબિંદુમાં થઈને જાય તેવો આડો સીધો કાપ મુકો અને પછી તેને સમાન્તર ઉપર અને નીચે ખીન્ન આડા કાપ મૂકો. હવે આખું લીંચુ એકઠું સામે રાખીને જુઓ તો તમને અક્ષાંશવૃત્તોનો સારો ખ્યાલ આવશે. વચ્ચું વૃત્ત તે વિષુવવૃત્ત અને બાકીના ઉત્તર દક્ષિણ વૃત્તો તે અક્ષાંશવૃત્તોનો ખ્યાલ આપશે.

યામોત્તરવૃત્ત:-પૃથ્વીના ગોળાના બે ધ્રુવમાંથી ઉત્તર દક્ષિણ જે વૃત્ત જાય છે તેને યામોત્તરવૃત્ત કહે છે.

અક્ષાંશ જાણવાથી કોઈ પણ જગ્યા શોધી કઢાતી નથી કારણકે એકજ અક્ષાંશ પર એટલે એકજ વૃત્ત પર ઘણાંજ શહેરો આવેલાં હોય છે માટે અમુક વૃત્તથી તે જગાનો પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર જાણવાની જરૂર છે. ને તે પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર તે રેખાંશ કહેવાય છે. યામોત્તરવૃત્તો રેખાંશવૃત્તો પણ કહેવાય છે અને તે વિષુવવૃત્તને છેદે છે. વિષુવવૃત્તના ૩૬૦ અંશ છે. તો અમુક વૃત્તથી તે જગ્યા વિષુવવૃત્ત પર કેટલે અંતરે પૂર્વ પશ્ચિમ છે તે જાણવાથી એકદમ તે જગ્યા શોધી કઢાય છે.

જેવી રીતે લીંચુ ઉપર કાપ મૂકી અક્ષાંશવૃત્તનો ખ્યાલ આપી શકાય છે તેવીજ રીતે લીંચુ ઉપર ઉભા કાપ મૂકી યામોત્તરવૃત્ત સમજાવી શકાય

છે. એક લીંચુ લો. આ વખતે ઉપરના બિંદુઓમાં થઇને મધ્યબિંદુમાં થઇને જાય એવા ઉભા સીધા કાપ મુકો એટલે રેખાંશવૃત્તને ઠેકાણે વર્તુળ દેખાશે. આવા ઘણા ઉભા કાપ મૂકીએ તો પણ બધા કાપ ધ્રુવોમાં અને મધ્યબિંદુમાં થઇને જાય અને આગળનાં બધાં અક્ષાંશવૃત્તોને કાટખુણે કાપે. આ કાપો તરફ નજર કરીશું તો તે રેખાંશવૃત્તનો ખ્યાલ આપશે. રેખાંશની શરૂઆત ગણવાની રીત જુદા જુદા દેશમાં જુદી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં લંડનની પાસે આવેલા ગ્રીનીચની વેધશાળામાંથી જતા રેખાંશ વૃત્તને પહેલો ગણવાનો ચાલ છે. ત્યાંથી પૂર્વમાં ૧૮૦ અંશ ને પશ્ચિમમાં ૧૮૦ અંશ રેખાંશ ગણાય છે. કોઈપણ સ્થળના અક્ષાંશ અને રેખાંશ જાણીએ તો તે જગ્યા પૃથ્વીના ગોળા પર શોધી કઢાય. અમદાવાદના પૂર્વ રેખાંશ ૭૨°, ૪૦' છે અને ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૨° ૫૯' છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અમદાવાદ ગ્રીનીચ મીરીડીઅનની પૂર્વે ૭૨°-૪૦' ને અંતરે છે અને વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે ૨૨° ૫૯' ને અંતરે છે. કલકત્તાના અક્ષાંશ ૨૨° ૩૪' ઉત્તર અને રેખાંશ પૂર્વ ૮૮° ૩૨' છે. આ ઉપરથી કલકત્તા વિષુવવૃત્તથી ૨૨° ૩૪' ને અંતરે ઉત્તરે છે અને ગ્રીનીચ યામોતરવૃત્તથી ૮૮° ૩૨' ને અંતરે છે.

રેખાંશ ઉપરથી વખત શોધી કાઢવામાં આવે છે, અથવા સ્થાનિક વખતો ઉપરથી રેખાંશ શોધાય છે. પૃથ્વી ૨૪ કલાકમાં ૩૬૦ અંશ ફરે છે, તો કલાકમાં ૧૫ અંશ ફરે છે અને ચાર મીનીટમાં એક અંશ ફરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગ્રીનીચથી પહેલો રેખાંશ (મીરીડીઅન) ગણવામાં આવે છે. જ્યારે ગ્રીનીચમાં બપોરના બાર વાગેલા હોય છે ત્યારે ન્યુઝીલેન્ડમાં રાતના બાર વાગેલા હોય છે કારણકે ન્યુઝીલેન્ડ બરાબર ૧૮૦° પૂર્વ છે. બે જગ્યા વચ્ચે ૧૫° નો અંતર હોય છે તો તેના વખતમાં એક કલાકનો ફેર પડે છે. પૃથ્વી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરે છે, તેથી પૂર્વ તરફની જગ્યામાં પહેલો સૂર્યોદય થાય છે. તેથી જ્યારે ગ્રીનીચ ટાઇમથી કોઈ જગ્યાનો વખત વધારે હોય છે ત્યારે તે પૂર્વમાં અને ઓછો હોય છે ત્યારે તે પશ્ચિમમાં હોય છે. જે વખતે મુંબઈમાં બપોરના લોકલ બાર

વાઝા હોય છે ત્યારે ગ્રીનીચમાં સવારના ૬. ૭-૮ મીનીટ હોય છે. એટલે મુંબઈ ગ્રીનીચની પૂર્વે છે. મુંબઈના રેખાંશ. ૭૨° ૫૪' છે એટલે ૪૬.૫૨મી. નો ફેર છે. મદ્રાસના રેખાંશ ૮૦° ૨૪' છે, એટલે મુંબઈ અને મદ્રાસના રેખાંશ વચ્ચે ૭ા અંશનો ફેર છે તેથી મુંબઈ ટાઈમ અને મદ્રાસ ટાઈમ વચ્ચે અરાબર અડધા કલાકનો ફેર છે. આજ કારણને લીધે મુંબઈમાં જ્યારે નવ વાગેલા હોય છે ત્યારે મદ્રાસ ટાઈમ સાડા નવ હોય છે, અને તેજ વખતે કલકત્તામાં ૧૦ વાગેલા હોય છે કારણકે કલકત્તા મુંબઈથી પૂર્વે ૧૫° છે. મુંબઈમાં હાલ જે ટાઈમ ચાલે છે તે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ છે ને તે ગ્રીનીચના ધોરણ પર રાખેલો છે. જ્યારે ગ્રીનીચમાં સવારના સાત વાગેલા હોય છે ત્યારે મુંબઈનો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ બપોરના ૧૨-૩૦-૧૫ સેકન્ડ હોય છે અને તેજ વખતે સ્થાનીક ટાઈમ સવારના ૧૧-૫૨ મીનીટ હોય છે.

આ પ્રમાણે ગ્રીનીચનો ટાઈમ અને અમુક શહેરનો લોકલ ટાઈમ જોઈએ તો તે પરથી રેખાંશ શોધી કાઢી શકાય છે.

હિંદુસ્તાનનાં રેખાંશ લગભગ ૬૭° થી ૯૭° પૂર્વે છે એટલે કે ૩૦ અંશનો ફેર છે અને તેથી વખતમાં બે કલાકનો અંતર ફેર પડી શકે છે. આગગાડી ઉપર જો દરેક શહેર પોતાનો ટાઈમ રાખે તો લોકોને અગવડ પડે તેથી સરકારે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ રાખેલો છે જે મુંબઈ ટાઈમથી ૩૮ મીનીટ વધારે છે.

પટ્ટછાયો: સૂર્યની સામી દિશાએ હમેશાં પડછાયો પડે છે. સૂર્ય જ્યારે સવારે પૂર્વમાં ઉગે છે ત્યારે માણસનો અથવા લાકડીનો પડછાયો પશ્ચિમમાં પડે છે અને તે વખતે લાંબામાં લાંબો પડછાયો હોય છે કારણકે સૂર્ય ક્ષિતિજ પર હોય છે. એ પડછાયો ટુંકો થતો થતો બાર વાગે સુન્ય થાય છે અને પછી જેમ સૂર્ય પશ્ચિમ બાજી જતો જાય છે તેમ પડછાયો પૂર્વમાં વધતો જાય છે અને છેક સાંજે જ્યારે સૂર્ય આથમે છે ત્યારે પૂર્વમાં લાંબામાં લાંબો પડછાયો હોય છે.

સૂર્યના તડકા ઉપરથી કલાક માપવાને સનડાયલ નામનું એક

તરેહનું ઘડીઆળ અસલ ધણું સાધારણ હતું. તેમાં એક સોય તે જગ્યાના અક્ષાંશ પ્રમાણે એટલે અક્ષાંશને ખુણે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રાખેલી હોય છે. તેનો પડછાયો સૂર્યોદય વખતે જે જગ્યાએ પડે છે તે જગ્યા ઉપર કલાક છ માંડેલા હોય છે ને તે સળીઆનો પડછાયો બદલાતા બદલાતા સાંજ સુધી તે ઘડીઆળ કલાક બતાવતું જાય છે.

માપનું જ્ઞાન કેટલું અગત્યનું છે તે નીચેના દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે. એક ચોરડો ૩૨ ફુટ લાંબો અને ૧૬ ફુટ પહોળો છે. એનો નકશો દોરવો છે.

૩૨ ફુટ લાંબી લીટી કાગળમાં દોરી શકાય એમ નથી તો આપણે ચાર ફુટ લીટીને બદલે એક ઇંચ લીટી રાખી ચોરડાનું ચિત્ર દોરીએ તો કાગળ પર તે આકૃતિ આઠ ઇંચ લાંબી અને ચાર ઇંચ પહોળી થશે અને તે આકૃતિનો સ્કેલ ૪ ફુટે એક ઇંચ કહેવાય છે. જે ૮ ફુટે એક ઇંચ લીટી ગણીએ તો તે આકૃતિની લંબાઈ ૪ ઇંચ અને પહોળાઈ બે ઇંચ થશે અને સ્કેલ ૮ ફુટે એક ઇંચ કહેવાશે. જે આપણે ૧૬ ફુટે એક ઇંચ લઈએ તો તે આકૃતિ ૨ ઇંચ લાંબી અને ૧ ઇંચ પહોળી થશે અને સ્કેલ ૧૬ ફુટે એક ઇંચ થશે. દરેક જાતના નકશા પર જોશો તો માલમ પડશે કે અંતર માપવાને સ્કેલ આપેલો હોય છે. તાલુકાના નકશામાં એક ઇંચ એક માઈલ બતાવે છે. મોટા નકશામાં ૧૦૦ માઈલ એક ઇંચ બતાવે છે. જે જગ્યાનું અંતર નકશામાં માપવું હોયતો ફુટપટીએ બેનું અંતર માપવું. દાખલા તરીકે જે જગ્યા વચ્ચે દોઢ ઇંચનું અંતર છે. નકશામાં વાંચવાથી જાણવામાં આવે છે કે એક ઇંચે સો માઈલનો સ્કેલ છે તો તે હિસાબે ગણતાં તે જે જગ્યા વચ્ચે દોઢસો માઈલનું અંતર છે એમ કહેવામાં આવે છે. (શિક્ષકે ગમે તે નકશો લઈ પ્રાંતોની લંબાઈ પહોળાઈ ફુટપટીએ માપી છોકરાઓ પાસે આપેલા સ્કેલ વડે માઈલમાં જવાબો કઠાવવા).

હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો અને વસ્તી.

પ્રાંતોનાં નામ.	ક્ષેત્રફળ. ચો. મા.	વસ્તી. ધ. સ. ૧૯૨૧ પ્રમાણે.
દિલ્હી	૫૫૭	૪,૮૬,૭૪૧
આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	૧,૦૭,૨૬૭	૪,૫૫,૯૦,૯૪૬
બિહાર અને ઓરિસા	૮૩,૧૮૧	૩,૩૯,૯૮,૭૭૮
બંગાળા ઇલાકો	૭૮,૬૯૯	૪,૬૬,૫૩,૧૭૭
આસામ	૫૩,૦૧૫	૭૫,૯૮,૮૬૧
બ્રહ્મદેશ	૨,૩૦,૮૩૯	૧,૩૨,૦૫,૫૬૪
અંદામાન અને નિકોબાર	૩,૧૪૩	૨૬,૮૩૩
મદ્રાસ ઇલાકો	૧,૪૨,૩૩૦	૪,૨૩,૨૨,૨૭૦
કુર્ગ .	૧,૫૮૨	૧,૬૪,૪૫૯
મુન્બઈ ઇલાકો	૧,૨૩,૦૫૯	૧,૯૩,૩૮,૫૮૬
મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ	૯૯,૮૨૩	૧,૩૯,૦૮,૫૧૪
અજમેર મરવારા	૨,૭૧૧	૪,૯૫,૮૯૯
બલુચિસ્તાન	૫૪,૨૨૮	૪,૨૧,૬૭૯
વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	૧૩,૪૧૮	૨૨,૪૭,૬૪૬
પંજાબ	૯૯,૨૨૨	૨,૦૬,૭૮,૩૯૩

૧૦,૯૩,૦૭૪ ૨૪,૭૧,૩૮,૩૯૬

દેશી રાજ્યો અને એન્જન્સીનાં ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી.

ક્ષેત્રફળ. ચો. મા.	વસ્તી. ધ. સ. ૧૯૨૧ પ્રમાણે.
મણીપુર આસામ	૮,૪૫૬ ૩,૮૩,૬૭૨
બલુચિસ્તાન એન્જન્સી	૮૦,૪૧૦ ૩,૭૮,૯૯૯
વડોદરાનું રાજ્ય	૮,૧૮૨ ૨૧,૨૧,૮૭૫
બંગાળાનાં રાજ્યો	૫,૩૯૩ ૮,૯૬,૧૭૩
બિહાર અને ઓરિસ્સાનાં રાજ્યો	૨૮,૬૪૮ ૩૯,૬૫,૪૩૧

મુંબાઈનાં રાજ્યો	૬૩,૮૬૪	૭૪,૧૨,૩૪૧
મધ્યહિંદ એજન્સી	૫૨,૨૬૦	૬૦,૦૪,૫૮૧
મધ્ય પ્રાંતમાંનાં દેશીરાજ્યો	૩૧,૧૭૪	૨૦,૬૮,૪૮૨
સિંધીઆનું રાજ્ય	૨૫,૧૦૭	૩૧,૭૫,૮૨૨
નિઝામનું રાજ્ય	૮૨,૬૯૮	૧,૨૪,૫૩,૬૨૭
કાશ્મિર	૮૪,૪૩૨	૩૩,૨૨,૦૩૦
મદ્રાસમાંના દેશી રાજ્યો	૧૦,૫૪૯	૫૪,૬૦,૦૨૯
મૈસૂરનું રાજ્ય	૨૯,૪૭૫	૫૯,૭૬,૬૬૦
વાયવ્ય સરહદનાં રાજ્યો	૨૫,૪૭૨	૨૮,૨૮,૦૦૦
પંજાબનાં રાજ્યો	૩૬,૫૫૧	૪૪,૧૫,૪૦૧
રજપુતાના એજન્સિ	૧,૨૮,૯૮૭	૯૮,૫૭,૦૧૨
સીકીમ	૨,૮૧૮	૮૧,૭૨૨
સંયુક્ત પ્રાંતનાં દેશીરાજ્યો	૫,૦૭૯	૧૧,૩૪,૮૨૪
	૭,૦૯,૫૫૫	૭,૧૯,૩૬,૭૩૬
કુલ.	૧૮,૦૨,૬૨૯	૩૧,૯૦,૭૫,૧૩૨

નિઝામના રાજ્યની ઉપજ રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦ મૈસૂરની રૂ. ૩,૩૪,૬૪,૦૦૦ વડોદરાના રાજ્યની ઉપજ ૧,૬૬,૧૦,૦૦૦ અને કાશ્મીરની ઉપજ રૂ. ૧,૩૫,૪૫,૦૦૦ છે. સિંધિઆના રાજ્યની ઉપજ રૂ. ૧૮,૯૦,૦૦૦ છે.

નાનાં દેશી રાજ્યોનાં ક્ષેત્રફળ વસ્તી અને મહેસુલ.

	ક્ષેત્રફળ.	વસ્તી.	ઉપજ.
	ચો. મા.	છ. સ. ૧૯૨૧	એક પાઉંડ=૧૫ રૂપીઆ.
		પ્રમાણે.	પાઉંડ.
ગ્વાલીઅર	૨૫,૧૦૭	૩૧,૭૫,૮૨૨	૧,૨૬,૦૦૦
કાશ્મીર	૮૪,૪૩૨	૩૩,૨૨,૦૩૦	૯,૦૩,૦૦૦

અમ્લવર	૩,૧૪૧	૭,૦૮,૯૮૨	૨,૩૨,૦૦૦
ભરતપુર	૧,૯૮૨	૪,૯૬,૪૩૭	૨,૧૦,૦૦૦
વિક્રાનેર	૨૩,૩૧૫	૬,૬૦,૬૫૬	૨,૨૦,૦૦૦
ખુંદી	૨,૨૨૦	૧,૮૭,૦૦૦	૪૬,૦૦૦
જેપુર	૧૫,૫૭૯	૨૩,૨૯,૦૮૭	૫,૩૩,૦૦૦
જેસલમીર	૧૬,૦૬૨	૬૭,૭૦૧	૧૪,૦૦૦
જોધપુર	૩૪,૯૬૩	૧૮,૪૧,૬૪૨	૪,૪૦,૦૦૦
કોટા	૫,૬૮૪	૬,૨૯,૯૬૨	૨,૨૪,૦૦૦
ટાંક	૨,૫૫૩	૨,૮૭,૮૯૮	૧,૩૦,૦૦૦
ઉદેપુર	૧૨,૭૫૬	૧૩,૯૩,૨૮૩	૧,૭૬,૦૦૦
ભોપાળ	૬,૯૦૨	૬,૯૧,૨૯૯	૨,૦૦,૦૦૦
છોટાર	૯,૪૬૯	૧૧,૪૮,૧૦૪	૪,૨૦,૦૦૦
રેવા	૧૩,૦૦૦	૧૪,૦૧,૬૭૨	૧,૮૭,૦૦૦
કચ્છ	૭,૬૧૬	૪,૮૪,૫૨૬	૧,૬૭,૦૦૦
કોલ્હાપુર	૩,૨૧૭	૮,૩૨,૦૦૦	૩,૮૨,૦૦૦
ખેરપુર	૬,૦૫૦	૧,૯૩,૧૫૨	૧,૦૦,૦૦૦
જુનાગઢ	૩,૨૮૪	૪,૬૫,૨૨૧	૧,૯૦,૦૦૦
નવાનગર	૩,૭૯૧	૩,૪૫,૦૦૦	૧,૫૧,૦૦૦
ભાવનગર	૨,૮૬૦	૪,૨૫,૦૦૦	૨,૮૭,૦૦૦
ત્રાવણકોર	૭,૧૨૯	૪૦,૦૫,૮૪૯	૭,૬૧,૦૦૦
કોચીન	૧,૩૬૧	૯,૭૯,૦૧૯	૨,૫૪,૦૦૦
કુચબીહાર	૧,૩૦૭	૫,૯૨,૩૭૨	૧,૬૪,૦૦૦
રામપુર	૮૯૯	૪,૫૩,૬૦૭	૨,૪૦,૦૦૦

